

СУЧАСНІСТЬ

В. Барка: Замовляння — О. Ізарський: Ранок — Б. Кравців: Видавництво «На горі» і його творці — Е. Райс: Про людську вартість особи мистця — С. В. Козловський: Польща та її сусіди — К. Митрович: «Мир на землі» — Д. Ребет: Те, що зустрічалось по дорозі — Є. Онацький: По похилій площі — Критика і бібліографія — Нотатки

7 (31)

ЛИПЕНЬ 1963

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

7 (31)

ЛИПЕНЬ 1963

РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Р е д а к ц і я :

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Войчук, Богдан Кравців,
Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамов-
лених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.
Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди
редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3)
und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Fe-
bruar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Tel.: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «Biblos» G.m.b.H., München 13, Hess-Str. 50-52

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ВАСИЛЬ БАРКА

ЗАМОВЛЯННЯ

189

«...не вскочать ящірки на небо: крові
із янголів попити! в павуковій
тюрмі — живу зорю не зв'яжуть;

і змії не задушать при вівсові
сердешне сонце; маківок шовкових
безрогі не замкнуть до сажу; —

тебе ж не спалить неміч! при здоров'ї
гуляй, дитино: зілля кров оновить,
щоб ти забув недугу вражу...

гуляй, де сім по сім святих хресточків
горять — на сім по сім рясних садочків,
і горлиця побілить пряжу.

190

«...де океан дівочу косу змочить,
де квітка — крин, де олень потолочить,
зійди недуго: з духу згинь!

В ім'я Ісуса — йде стрілець охочий,
змію зачепить блискавкою в очі,
одпустить сивих лебединь;

тебе, метелику, в новій сорочці,
звільня з віконця на цвіток молочний,
та будь здоров собі, — амінь!»

І з громової стрілочки горючу
пилюку вструже, так лиц, «трохи в пучку
візьми: в пиття з криниці вкинь!»

Прощалась тітка — йшла під сиву тучу,
де коло вітряка, ячмінь.

(З поеми «Сонце милосердних»)

Повість

Неначе цвяшок в серце вбитий
Т. Шевченко

1

Коли за тихеньким скрипом білих високих дверей до кімнати зайшла бабуся, Віктор ліниво потягувався на ліжку. На татовому досі, на студентському. — Сьогодні не хотілося щось, скучно було знову дратувати бабуся: відвернувшись до стіни, аж на голову натягувати ковдру, прислухатися до вмовлянь та прохань, до одноманітного голосу, відвертатися від рук, що гладили його плече і, шукаючи, намагалися пробратися аж до спини й ребер, під сорочку.

— Я так не хочу! — звичайно лементував хлопчик, не уявляючи вже, чого, власне, він так не хотів і чи справді таки аж ніяк не хотів, на грані плачу й сміху. А бабуся, одною рукою притиснувши Вітині ноги собі під бік, а другою боронячись від нього, питалася: «Ти знаєш, хто ти такий? Ти жаба!» І вона широко відкривала очі, надувала щоки, а потім раптом вставала з ліжка й намагалася вислизнути з кімнати.

— Чекай! Чекай! — в самій нічній сорочці схоплювався з ліжка й Вітя — щоб не випустити її. Захлинаючись від сміху, охаючи, хлопчик чіплявся за неї — щоб хоч раз ще вдавити «бульбу» з одної бабусиної щоки в другу, а бабуся намагалася вкусити його за руку, за пальці.

Сьогодні одягання проходило дуже спокійно. Вітя відгорнув ковдру під стіну, сам відсунувся, щоб бабусі було де біля нього сісти і, нічого не думаючи, мовчки дивився у вікно.

— А я знаю, про що ти думаєш, — сказала бабуся.

Насправді Віктор цим пізнім, стомленим ранком взагалі ні про що, ні про кого не думав. Душа уникала будь-якої напруги, а очі не помічали ялинки зразу за вікном спальні, білої стіни й даху сусідського будинку, пряників хмар над яблуневим садом й осокорами над толокою. Бажання чогось сумного в цю годину трохи наче вабило хлопчика.

— Сьогодні мама вже приїде. Увечорі. Скучив дуже?

— І Льока? — злякався Віктор.

Під вечір він піде з татом на станцію. До полтавського потяга. Мама й Льока прийдуть з Харкова. Льока вже зовсім здоровий і розкаже про лікарню, про вивірок у міському саду, про білобрисого сусіда по палаті, що лежить там уже кілька років і може вже розчухився ходити.

На цей раз Вітя попрохав бабусю одягти та вмити його, хоч останнім часом це найсуворіше, зовсім не жартома, заборонялося. Бо він уже великий хлопець. Мусив сам натягати на себе штани, добре митися, а потім — це можна — іти до бабусі лише зачісуватися.

Часом Вітя зачісувався сам: як нікого з дорослих не було в великій хаті, він ставав на підсунутий до імпровізованого туалетного столика — два вкритих плахтою великих, як скрині, чемодани — стілець і довго орав своєю смолянню шевелюру гребінцем, потім пригладжував ще її наслинявленими долонями рук і татовою щіткою для вусів і бороди, розглядав себе в дзеркалі, щось не дуже певне обдумував і колупався в носі.

У день маминого приїзду Вітя зранку одяг короткі ще, але зовсім нові штани — він буде обережний і не забрудить їх! — нову блюзу в рожеву смужечку, чорний бант, свіжі панчохи і звичайно добіла подряпані, а сьогодні спеціально бабусею наблищені зручні ботики.

Раптом Віті стало весело на душі. В одну мить він зіскакує на червону підлогу, щоб на покривалі бабусиною ліжка впіймати соняшну посмішку — зайчика.

— У мене он стільки роботи, — бабуся показала на горло. — Хочеш полити квіти?

Віктор зразу не повірив такому щастю. А згодом підійшов до бабусі й трохи підозріло й насуплено подивився їй в очі: чи вона не дурить його? Не посміялася з нього? — Бабуся посадила його на ліжко й зав'язала шнурки на Вітиних ботиках довгим бантиком. — Можна полити квіти.

Яка це насолода! Нікого не боятися, важким мідним кухлем носити воду з кухні, у бабусі на очах пересувати стілець від вікна до вікна, злізати на нього й одним махом заливати горщик водою. Знати, що працюєш за дорученням. Допомагаєш.

Єдине, чого бабусі не треба бачити — як Віктор старим іржавим гвіздком, знайденим якось у дереві біля смітника, коле землю: щоб вода швидко пройшла аж до дна горшка. Гвіздок Вітя ніколи не кладе на білі лутки вікна — щоб не забути його там: тоді він аж засвістить у куці. Вітя ховає його в кишеню, а потім під ганок.

Квіти полито. Бабуся витирає лутки вікон від брудних помазнів Вікторової ганчірки. А хлопчик, гупаючи дверима, вибігає надвір.

— Ти ж не снідав ще! Не віддзяплуй дверей навстіж! — гукає бабуся навздогін, але хлопець не прислухається, що там робиться в хаті. Він гладить свою собаку, що роки вже сидить на ланцюгові

під ганком та стереже дім, тисне її голову собі до грудей. Дворняга жалібно скавучить від радості, переступаючи з лапи на лапу, стиха погавкує, крутить востом, підтанцьовує.

— Роза, Роза, Розочко! — пестить її господар і ще раз проводить рукою по спині собаки.

З-за рогу хати, понюхуючи ніким не помічені сліди дичини, вибігає довгоносий і вухатий красень гончак Лойд. Він бочком наближається до ганку, щоб не заважати, неспішно потягається і сідає. Наче муху, він ловить кожен погляд хлопчика, широко відкривши пащу. Віктор кидає трухлу цурку під грушу і Лойд радо кидається на неї. Але не несе її господареві, а гризе наче кістку, прилігши животом на холодний спориш, утікає в хаци.

Як у пустій церкві, тихо і нудно надворі. Срібне вересневе сонце пече, аж жмуриється, проте тіні легко ховаються під гіллястий каштан біля льоху, під стару грушу над канавою. Війне вітрець — і білою стіною Вікторового будинку, високого, кремезного і, здається, сутулуватого, метнуться тіні збудораженого клена і, наче в мішок, пошипляться екраном цим тіні — п'ятаки, листя бузку та агресу.

Але Віктор не боїться сонця. Ні розпеченого літнього, що панує над світом: воно облогою стоїть над кожною квіткою, золотою сіткою полонить припишкі дерева, воно заворожило срібну дрезу над канавою. Від нього Вітин дім, здається, засинає, покійно пригинається, щуляться і збирається, мов вєрблюд, скласти під себе ноги, запліщити очі й лягти в сутінь напіввирубаного в революцію парку, незадоволено відвертається від щітки підгорнутих і прорваних картопель, від грядок, від городів. Ні сивого осіннього. Віктор любить дні ясні, коли непомітним краном серед сліпучих соняшних туманів сонце підняло високо над червоною бляхою дахів і димарі заводських домів — близнят на краю містечка, над черепицею сараїв, над відгородженими канавами і від сусідніх саманових хат, і від степу городами, подвір'ям, розділеним алеєю надвое рівнобіжником овочевого садка і над джунглями вишника — у рамі парку, над площею — вигоном з вітряками й собором, над цвинтарем за толокою, над цілиною і ланами економій на синій межі виднокола, над простим пляном нових вулиць і садів, над порваним, тут і там переплетеним зеленню, ятіром садиб, парканів і ярів старого Сонгорода — Подола, над залізницею, що, наче голка канву, нанизує захисні посадки й бурякові плянтації, прошиває їх не далеко від помічених огрядними осокорами ставків і мертвих здалека (зблизька це наче мерехт рухливих зграй ласочок) корпусів цукроварень, над башаном лутів під горою, за примхливою річкою Орчиком.

Такими днями гудіння джмеля в холодку під вікном здається аж дивно чітким — неначе паровика й молотарки десь у степу! — і напруженим. Вікторові пальці хапливо шукають і здирають сухі пухлинки блакитно-сірої фарби на дошках і планках веранди або полюють

на божих корівок, що червоно-чорними отарами повзали по обляпаній над землею дерев'яній сітці й на балках ганку. Які ж звабливі навіть такі найпростіші речі, як павутиння між стіною і верандою або клейкий мед на корі вишні.

— Деточка моя! — по-російському гукає з вікна бабуся і, сподіваючись на довгу розмову, здійсмає свої завжди поламані окуляри в сталевій оправі, розминає долонею обличчя, тре собі очі й, нарешті, обпирається ліктями на вікно — готова до переговорів. — Бабуся часто переходила на російську мову, коли хотіла приголубити дитину. Тоді як покійний дідусь, батько численних дочок, тільки сварився по-російському: под-лян-ка!..

Хлопчик помовкує: надто прісним здається йому смирно-смирнісенько піти до хати пити молоко та їсти булку з маслом. Не цікаві йому і так добре відомі, такі давні умовляння. А проте підсвідомо він чекає на слово, що таки зв'яже його впертість. Не лишатись же Віті без сніданку!

— Знаєш, що я тобі приготувала?

— Моголь? — ледве не вискакуючи від радості з себе допитується Віктор.

— Гоголь! — сміється бабуся.

Від чого найшвидше міцніють і ростуть люди? Що дає сили найбільше?

— Гоголь-моголь, звичайно, і молоко! — давно вже на собі переконався Вітя.

Але так же думали всі, кому досі він давав помацати м'язи його хапких жилавих рук.

Раптом Віктор повертається через ліве плече, жартома витягується як на команду «струнко» — він часто розглядає військові світлини й портрети королів у бабусиному річникові «Ніви» — б'є по морді здивовану Розу, не помічає покірного й спантеличеного Лойда і, подміральському надутий і насуплений, підіймається східцями ганку.

— Смачно? — допитується бабуся, а Віктор мовчки обіймає її за шию трохи масними руками, мне їй білий ковнірець і свою святкову блюзу.

2

Доладу поговорити з батьком ніколи не вдається, скільки не крутисся у нього під ногами. Звичайно тільки татова рука на мить стискає Вігін карк — до шиї прилипає золоту персня, міцно облягають завушшя холені пальці — потім раптом вона сятає підборіддя, обгортає щоку, куйовджить волосся. І це все.

Хлопчик намагається зразу позбутися тієї руки. Він повертається — наче хоче перегородити батькові дорогу — й обіймає його за

ноги, пнеться навшипінки. Найчастіше недільними ранками або в свято після обіду тато всідається на брунатну, в темних смугах, каняпу, а Віктор опиняється з батьком насамоті. Бо маленький Льока на колінах і на одній руці — другою він за гриву тримає паротяга — маневрує кімнатою: від столу до канапи або холодною і зовсім не полущеною підлогою під вікнами. Проте за хвилю, так майже завжди трапляється, мама кличе тата до спальні щось їй допомогти або бабуся, так буває, збираючи посуд зі столу або по дорозі з кухні — піраміда свіжонапрасованої білизни у неї на руках — обов'язково підморгне Вікторові, часом перекривить його: зморщить жакливо носа й обличчя, висуне язика. Тоді Віктор махне на неї рукою, щоб не заважала, щоб ішла собі геть. А тато вже сміється і лоскоче хлопчикові ребра й шию. Розмова припиняється.

Інкони Віті вдається відновити порядок. Тоді він повертає батькову голову до себе, смикає тата за бороду. Але розмова вже однак не клеїться: доки знайдеться кінець перерваної оповіді, тато вже встає з канапи, підіймає Віктора аж під стелю кімнати і спускає на підлогу, жартома ляснувши хлопчика по штанях. Лишається забиратися на подвір'я, в сад. Тато, мама й бабуся кажуть — на повітря. Можна забігти ще на кухню: нашвидку підсунути стілець до стола й дістати ложку варення з банки або, принагідно, лизнути прямо з банки чи вази.

У будні Віктор зустрічається з батьком увечорі на стежці за городом і терником. Дуже цікаво притаїтися з Лойдом за кущем і здалеку слідкувати за татом, спостерігати, як він, заклавши руки за спину, іде з цукроварні, перевальцем, обминає молоді сади виселка, навскоси ріже хвилі бур'янів і польових квітів — поля васильків, бори свіжозелених сокирок.

Коли тато вже зовсім близько, коли вже видно реп'яхи у нього на штанях, коли, розшукуючи собі стежку, з трави виривають його тупорилі чоботи з густо запиленими бриджами коротких бруднуватих халяв, Вітя випускає з руки сталеве кільце на Лойдовому нашийникові й сам кидається на велетня з усміхненим м'ясом повних губ поміж ледь-ледь розтягнутим клином еспанської борідки і прив'яленими тютюном просто й природно зачесаними вусами, з щасливими очима: це мокра й слизька, а проте навіки засвічена глибока карина й металевим гартом осугувати затони блакиті.

Льока теж бере участь у таких нападах. Лежачи в траві біля пса, він попискує від радості й бажання кинутися на тата й повиснути на рукаві його сукняної «косоворотки». Але першим налітає на во рога могутній і легкий, доладний у кожному порухові свого вільного тіла — Лойд. Ось він зрозгону кидається на тата, рывкає гучно. Але тата відступається і пес пролітає мимо, при тому якось особливо обережно торкається землі поміж кущами картоплі — тут, там і там. Тоді повертається назад і вже грайливо плигає ззаду на господаря,

бавиться при тому й лиже йому ніс і руки, пробігає задоволений наперед і, простягнувши передні лапи по землі, прислухаючись до свого власного голосу, з удаваною злістю гавкає на всю компанію: і на батька, і на Віктора, і Льюку.

Одного разу Лойд дуже обережно й тільки двома зубами вкусив тата прямо за штани. Ззаду й потайки, не чесно. — Саме зав'язалася добра баталія. Татові руки пружинисто зштовхнули Віктора стежкою прямо в яр і западаливо боронилися від нападаючого Льюки. Збуджений і розсміяний хлопчик махав руками й одноразово намагався ударити ворога черевиком, ногою.

— О.. т — ти! Сучий сину! — закричав тато й схопився... Льюка встиг ударити батька ботиком по чоботіві й схопився за його ногу. Віктор, як обпечений, вискочив з яру. А Лойд винувато збочив зі стежки і, ховаючи голову між картоплі, побіг до льюху, на подвір'я, величезне й пустельне, додому.

Віктор любив іти поруч батька. Любив широко ступати й одним помахом ноги, на мить припиняючи розповідь, розбивати складену під доріжку гарбузову огудину, зів'яле листя, бадилля картоплі. Льюка ж, звичайно, опинявся у батька на руках. Щасливий і спокійний. — Тато цілує його в щоку, — хлопчик зразу підсвідомо намагається стерти поцілунок рукавом або долонею, — чи скроню: прикладе губи і потім довго їх не відриває. І скаже: «Клоп». Потім Віктор тягне батька за руку до себе й цілує його прямо в губи. Дуже швидко. А тато — його: завжди виходить — нашвидку, похапцем. В чоло, в ніс. Бо хлопчик захиляється від слів. Він ніколи не встигає розповісти до найважливішого й найцікавішого місця; уже дім. — Жовтятьо світиться, матові кухонне вікно на ганкові. Косяк тіні від напіввідчинених надвірних дверей простягся передпокоєм. Збентежений, він дереться на голу стіну й стелю. У суцільних кухонних відбиваються світлою тінню напівскляні двері до ідальні — з дещо перекошеною у відбитковій рамою шибок і, здається, вечірнім сумом. Загадковість тиші в ідальні, хід наче тількино пущеного годинника над канапою, чиясь мовчазне невдоволення, що притаїлося в тінях меблів і чекає чогось. У таку пору страшно заходити до мешкання. Віктор часом загляне до передпокою, а потім, грюкаючи дверима, безоглядки біжить аж на подвір'я. На простір. За годину, другу сум на межі дня і ночі наливається барвою і настроєм. Свідомість безпосередньої близькості небезпек, розгнзуданих стихій, грізних світлів надають густому плетивові суму невимовного значення і зваби. Хвиля страху вінчається піною радості. Плече уява хлопчика про потопаючу в тінях, ві млі землю — з лісами й горами, степом, селами й містами, про жорстоку велич і блиск небесних парад, сизих хмар під батуютою голомозого місяця — монгола, і про затягнений тим часом зірчатими фалдами вселенської штори ночі страшний суттю своєю космос.

Одним вухом Віктор чував уже від людей про цілковито певне

наближення комети, а значить і кінця світу. — Край його свідомости на мить, а проте боляче зачепила неждана думка, що йому в такому разі вже не бути таким, як тато: великим, дорослим, значним... За рік, за два — комета...

Враження влягаються біля лямпи, за столом. Але в ліжковій, з головою вкритий ковдрою, Віктор не може забути страшної миті, коли мама востаннє поправляє йому подушку, нагинається до нього й цілує в щоку, в чоло, в чуприну, а потім ще засипаючого Льюку — і виходить з кімнати, обережно причиняє двері до їдальні. У вікні спальні тоді блискавично виринає патлата ніч. Ялина в зеленому хітоні встромляє в шиби свої вкриті лускою руки. Хлопець натягає ковдру на голову, потім залазить під подушку — обличчям до простирали, простягає руки й міцно обхоплює долонями й пальцями край матраца.

Та вже тижні мама з Льюкою у Харкові, в університетській лікарні. А Віктор, доки не пройде поштар, не відходить від дому. — Тепер щодня приходять листи.

Перед обідом з-за посадки над яром і містечковим вигоном з'являється довга безгруда постать у картузі з переломаним козирком, куцій сорочці, підхопленій знизу живота широким кушаком. Хлопчик тепер не мчить до нього запиленими споришами на холудині — коні, а підбігає стежкою і здалека заглядає в червоне і зрідка проте гостро побите віспою індічаче обличчя поштаря. Дядько міцніше бере в руку свою паличку, віддає вже приготованого листа й витягає з полущеної шкіряної торби газету.

— Від мами, — каже. А раніше завжди жартував і сміявся: «Саме пишуть! Лист ще пишуть!».

«Екзематик», — сказав колись тато про нашого, так називали його вдома, «почтальйона». Вітя злякався цього вражаючого, страшного й чужого слова. Довго, довго не вискакував він на своєму коникові назустріч дядькові в дуже коротких штаних, повикручуваних, вихилястих півботинках і брудних шкарпетках з дірками над п'ятами. Вітя довго боявся глянути в його зовсім вузькі очі, — сміючись він зажмурював їх дощенту, над круглі м'ясисті гульки, «гланди», на верхній губі й рожеві плями на обличчі й руді.

Віктор хапав газету й листа і біг до бабусі. Коверт негайно поровся ножем, шпилькою або сірником, і бабуся, примостившись на краєчкові канали, читала маминого листа, місцями вголос. Хлопчик стояв поруч і слідкував за її нашорощеними очима й губами. Потім виявлялося, що страшного чи небезпечного в ньому не було нічого.

Власне, за всю братову хворобу Віктор тільки раз справді злякався.

У той день ніхто в хаті не звертав на нього ніякісінької уваги. Пустий вечір змінив нудний день. Мама й тато щохвилини бігали до хворого Льюки. То виносили із спальні лямпу до їдальні, то світили

її знову і йшли до дитячого ліжка з високим поруччям. Мама клала долоню на скажено гарячу голову, згиналася над Льокою, а тато стояв з лампою в руці — чекав. Віктор переступив поріг його власної — його і Льокиної — спальні боязко. Зупинявся біля дверей. Знав: ще один крок і його виженуть.

Нарешті біля десятої вирішили кликати Леонида Васильовича. П'ятий раз цього дня. У передпокої тато схопив парасольку й вискочив надвір — дощ саме з над цілого містечка зібрався над нашим дахом, навіть над краєм даху, що зливає воду на стежку до дому Бачманових. — У ветеринарного лікаря Бачманова — телефон.

Щільно притиснуті до скронь і обперті сторча об шибу руки дозволяли Вікторові побачити, як під хатою, ввібравши голову в плечі, скакав у воду тато. Здалося, що тато бігає розпеченою сковородою. Потім виринули з мряки нічної наші клени, кущі, за ними — потоп на роз'їдженій дорозі. Здається, що чорнів густий вишник, коли едвигтися в ніч. — Але боліли коліна і Віктор боявся звалитися з стільця.

Через годину тато допоміг докторові роздягтися в нашому тісному передпокої.

Віктор, кості й шкіра, стояв серед ідальні й наче вперше в житті розглядав лікаря Равича. — Широкий піджак і неждано вузькі штани в пружку. Надто довгими здалися черевики. В цілому щось леда-леда-карікатурне в лініях цієї постаті. А обличчя — давнє. Пужкі панські губи й повне підборіддя. Рожова шия випнулася над твердим ковнірцем. Стурбовані — і не без здивування — очі, натягнуте перенісся і затиснутий рот. Разом усе це — сполох.

— О! — сказав він у відповідь на мамині слова. І поставив на стілець лікарську шкіряну сумку.

Обидві лампи забрали до спальні. Ідально роздрав гострий трикутник світла — його основа біля Льокиного ліжка, а вершок під дверима до передпокою. На кухні бабуся поїла чаєм докторового кучера і запалила примус — кип'ятити струмент.

Плакав у спальні й раптом закричав Льока. Страшно стало...

Вітя стояв у тіні біля столу, коли з лампою в руці вийшов тато. За ним лікар і мама. Мама в сльозах.

— Оце все, — сказав Леонид Васильович.

Віктор підняв до нього голову. «Усе?!» — Це «все» раптом затопило хлопчикову свідомість. «Проти смерті... відомо... лікаря немає...»

Блискавкою засвітилася перед Віктором підлога. Відкрилися двері.

— Льоки нема! — закричав Віктор. Кинувся в дверях на бабуся, намагаючись звалити її з ніг.

За мить Віктор на Дуньчиному, кухонному, ліжкові. Біля нього бабуся, вусатий кучер Харитон, мама і тато, лікар. На перенісся, на очі йому кладуть холодний компрес. Думки хлопчикові сплутані, все

кінці та вузлики... Мама весь час щільно підпирає його ніздрі ватною і одноразово стирає з хлопчиковаго обличчя сльози і кров обережними мазками.

В ідальні Віктора ставлять на стілець і Леонид Васильович вводить йому в ніздрі довгі томпони. Здалося — крізь чоло в голову.

Засипаючи у маминій спальні, Вітя ще чує, як сльози стікають йому до вух, мочать його підборіддя і шию. Неждано він згадує, що його нова матроська блюза з золотими гудзиками на рукавах і блакитним ковніром до середини плечей вся чисто в крові. Мама кинула її на підлогу, а потім забрала геть.

Останні листи з Харкова бабуся зачитувала майже повністю. Мама з Льокою їздили трамваем — Віктор бачив трамвай на малюноківі в дитячій книзі — до зоологічного садка й годували там вивірок, мавп і слона. Мама була в... пасажі — що це таке? — й купила там багато всякої всячини. Для Віктора й Льоки — пугачі й пробки, а крім того — вона боялася за наші й сусідські вікна — чудовий, зовсім справжній індійський лук і стріли...

Місяць тому поїхала додому наша Дунька — поїхала в Полтаву, там сіла на інший потяг — на Ромодан... Віктор чував уже про цю далеку-далеку станцію. Усі люди на світі знають про неї, говорять про неї. — Хоч згадувати про неї страшно. Там все пригоди якісь, події... — Пустувато стало на кухні. Тихо. Тільки ніхто не помічав цього. Наче нічого не трапилось.

А яким закостенілим стояло в кухонному закоміркові Дуньчине ліжко, тоді, тим ранком застелене сірою ковдрою! Чисто, аж ковзько наче, і ясно, моторошно на кухні... Про Дуньку не згадувано з тої миті, як вона, ретельно вимившись у мисці — Віктор слідкував за кожним її рухом: як вона мила руде волосся під пахвами, а руки ледве пройшла водою, потім натерла рушником шию і довго промокала обличчя, одягла вишиту блюзу й пішла до мами прощатися. З бабусяю вона попрощалася вже на ганкові, як виходила з хати на станцію — з біленьким вузликом у руці.

— Тепер, голубчику мій, я вже саме піду, — сказала вона, присівши до хлопчика. Притиснула його до себе й чмокнула в щоку. Вітя й справді за кооперацію заходив зрідка і не сам, але знав, звичайно, і тут кожну стежку, кожен стовбчик і кожен дім. І мандрувати самотньо не боявся. Не думав навіть, як далеко проводити Дуньку.

Сумно стало хлопчикові. Було трохи й страшно за Дуньку — їхати аж за Ромодан...

Такі переплутані почуття, що він не заплакав і, так вийшло, не поцілував дівчини.

Ось вона вже перейшла на большак і пішла собі попід хатами, не обертаючись...

А Віктор стояв на розі біля кооперації і дивився їй вслід. Вона все маліла й котилася хмаркою тіні над парканами й огорожами.

Ще в сонці пошта й цегляний пішоход до неї під височезним суцільним парканом кооперації, дошка до дошки, а зразу за нею, більшаком аж під Лизівку — обгороджені колючим дротом садиби з гектаровими садами і, замість пішоходу, місцями розплескана, сіра й порепана, стежка серед срібного пір'ю. З протилежного боку вулиці над більшаком — тінь і соняшні просвіти між дошками. Шахове поле чітких тіней будов, косий мерехт парканів і сонце. Потухли вже вікна і новозбудованої аптеки, і обведеної скляною верандою фотографії, і густо поставлених мазанок та кам'яниць. День, а як чорніє ліс за корпусами лікарні й довкола станції!

Дунька пішла стежкою понад пішоходом...

Повертаючи додома, Віктор неспішно розглядав іграшки у вікні кооперації. Вабив його чільний, найбільший з ведмедів, — бурий з чорним носом і скляними круглими очима, морський пароплав з безліччю каютних вікон, паротяг. Речі все гарні й звабливі... Навіть та рушничка з пробкою на нитці...

Хлопчик розглядає забавки, хлопчик думає... Непомітно голова його уподібнюється... до акваріума... Роем випливають золоті риби й чіпляються ротиками за поверхню води, пускають бульбочки й знову занурюються в рясну каламуть водоростей, в гущавину надгрунтя. Малі, середні й великі — думки, бажання, мрії... Твердо відкриті очі рибок не помічають дня... — Хлопчиків ввижається, що він відпроваджує дівчину аж на самісінський двірець... І йдуть вони не вулицею, а через парк за лікарнею. Крутнувся і заскрипів за ними пришитий гвинтом до закопаного серед стежки стовбчика хрест: Віктор штовхає його руками, а Дунька тулубом... Потім вони ідуть попід вікнами Леоніда Васильовича й завертають на алею... До неба здіймається чорне віниччя вкритих мохом дерев. Рижі, бурі аули галячих гнізд на гіллі. Партеровим поверхом — кущі бузини довкола, з вкритого мокрими пластами листя підрастають молоді дубки і якісь рідколисті деревця. А біля станції, між стежкою і коліями, — стіна верб.

Повертатися б можна було містечком або городами...

А можна було б чмихнути аж на цукроварню. Її добре видно з перону станції. Вбудованими один в одного здаються звідси багатопверхові корпуси й дахи татового заводу. З-за них стирчить верхня половина димаря — з розплетеними косами диму на тлі плямистого дзеркала небес. Осокори. Парк.

Там великі заводські ставки підмивають греблю.

Колись влітку Віктор утік з купальні від мами і тьоті Льолі й довго бавився біля греблі над водою. Чіплявся за голі коріння дерев і, звисаючи над урвищем, шурхав хростоїною у глибінь затоплених тлинистою каламуттю печер.

Від тьоті Льолі втік. Бо вона, як би хлопчик не пручався, хапала Віктора на руки й намагалася поцілувати його в губи, заливаючись при

тому від сміху. «Я не люблю цілуватися! Я не...» — кричав він і рішуче впирався руками в її бюстгальтер, в загорілі, свіжі груди жінки. Вітя сердився, рвався, а розпатлана білозуба брюнетка реготала, сіяла.

— А твій тато любить цілуватися? — питала вона.

— Не знаю. Запитай...

Мама, теж у штанцях і ліфові, сиділа на купі піску над водою цілком бездіяльна. Тиха і майже сумна.

Навпроти греблі — ворота футбольного поля. Шосе понад парком до жовтого будинку з білими колонами: татова контора. За нею горіховий сад, дощатий причал для човнів...

Довго плентався Віктор додому. Затьмарений. Задрімав.

З дня виїзду Дуньки, власне, почалися сумні дні. Через тиждень захворів Льока.

3

Після полудня бабуся зняла з хлопчика й заново напрасувала на кухні, наблистила оксамитною стьожкою ботики — треба було тільки поставити на ослинчик ногу, потім другу.

Тепер уже ніяк було ні вибігти на подвір'я, ні сісти в хаті посидіти. Хотілося безнастанно нагинатися й витирати взуття долонею, вишукувати порох на одягові.

Щоб мама була щасливою — необхідні свіжо відпрасовані рубці на Вікторових штанах і трохи схожі на нафтові плями сонць на передках чорненьких черевичків. — За час переворотів і революцій ніхто в родині так не зненавидів недбалости і неохайства, «якось то» і «як-небудь», інакше кажучи, життя натрусом, родинних злигоднів, як мама. «Марне життя» — казала вона...

Віктор чував зрідка окрайці розмов і бачив, як, човгаючи на кухню, безнадійно похитувала головою бабуся, як закушувала, наче збиралася прокусити, губу мама, — тоді очі її втрачали блакитний відтінок, сіріли, біліли, а брови напружувалися. Мама раптом ставала чужою. Тато — страшним. Десь бралася у нього безоглядність, злоба, навіть жорстокість.

Здавалося, що життя звичне і зрозуміле — догорало, що довкола — пожарище.

Сьогодні все ж ніхто насправді не цікавиться Віктором. Він наче тінь. Тінь, що тиняється подвір'ям і хатою.

Тато рано прийшов з роботи. Такий як завжди, а разом з тим — далекий. Хоч був він у доброму настрої, звертав на хлопчика мало уваги, дуже мало. Він голився довго-довго у спальні, підбираючи губи в рот, натягуючи їх на зуби. І думав тато не про Віктора, — про щось своє і, видно, приємне. Очі його при тому щулилися, а верхи

щік рухалися, як під час розмови. До Віктора йому не було ніякіснього діла. Адже Віктор поїде з ним на станцію...

Віті уже взагалі не вірилося, що, нарешті, настане вечір, що буде зустріч на сонгородській станції. Не було відчуття, що час лине, що хвилини шикуються в годину і тоді, вітаючи зміну, шеренгою провалюється в безвість. Навпаки, настирливо турбувала думка, що час зупинився, що вже не буде завтра... Що час зів'яз, пожовк, помер, що тепер час валятиметься десь, як ота пожовкла щелепа коняча в яру над толокою.

Порожевілі шиби західніх вікон ідальні, тіктання годинника на туалеті перед дзеркалом наганяло сон. Соловіли очі. Звичайно живі речі кімнати ставали поволі схожими на чудернацько розплескані або безмірно витягнуті синювато-рожеві відбитки довколишнього світу в воді або в обкованій старою, зеленіючою міддю татовій лупі. Стоячи, хлопець засипав і посміхався до того хлопчика в дзеркалі, блідого й червоноротого. Таким зрозумілим здавався кожен його порух, кожна цяточка на його шкірі, його сонна, проте самозадоволена посмішка пустуна... Зусилля волі — і Віктор пригадує, як часом він відсовував стілець до туалету, лазив на нього, щоб полюбуватися шляхетножовтою костяною колодочкою щітки й наколеними на неї гребінцями, понюхати заховану до виложеного шовком футляра (на ньому не дуже чітка чорна печатка) пляшечку парфуми. Проте найбільше вабив хлопчика бронзовий годинник. Ним не можна було полюбуватися — все знову хотілося прикласти його до вуха. І що за краса. Не дарма вигадливі руки повертали годинника циферблятом до дзеркала — полюбуватися ним ще й так. Нарешті Віктор почав кокетувати з тим хлопчиком у люстрі й показував йому язика.

Неждано з-за куців вискочили чорні заводські коні, Юменчик — на передкові фаєтона. Віктор помітив, як на вибоїні з-під копит знялися хмарки пилу і як вони потонули в високо збитих колесах сірих, наче димових, завісах, що, здіймаючись над площею, рідшали і тільки краєм своїм зачіпали перший ряд березок садка над толокою. Вітя перебіг до спальні й побачив, що Юмен об'їжджає дім. Коні чомусь задирали голови півнем й чітко вганяли шипи підков у грузьку землю дороги під деревами. Ще хвилина, дві й коні вже стоять перед вікнами ідальні. А сама бричка перед ганком — її не видно.

Вітя Юменчика не любив. Обличчя у нього вузьке й мале, наче дитяче. Кінці тоненьких губок в заїдах. Фу! І картуз у нього — роговий козирок тонким півмісяцем — теж наче дитячий. А сміх — заливистий. З Віктором Юменчик завжди жартував або борюкався. Власне, хлопчик завжди боронився, сповнений злоби й відрази: о, ці червоно-білі кряжі заїд дядькових, ці очі... — Раз тато з вікна спостерігав таку сцену. «Юмен!» — закричав він, вискакуючи на ганок. Вигляд у нього був страшним.

Дядько пустив хлопця і відійшов до брички. Дав коням по хра-

пах, щоб стояли смирно. Згодом тато вийшов з хати наче нічого не трапилось.

Ресори належали, здається, до найцікавіших для Віктора речей на світі. Хлопчик жадібно спостерігав, як вони вгиналися і витанцювували, коли тато всідав у бричку. Сьогодні, чекаючи на тата, Віктор трохи погойдався на підніжковій екіпажа. Потім — поїхали: понад хатами й будинками, понад будовою виконкому (він же й «ісполком» або ще «дом Черноусенкова»), повз бляшану м'ясарню, кооперацію. На звороті з площі на большак коні ледве стрималися. Здалося, що коні, екіпаж і пасажери з розгону вскочать — дишлом у вікно — прямо в «магазин». Але наш знайомий, татів приятель, звичайно, Векслер тільки посміхнувся до проїжджих і махнув їм рукою.

У таку пору, під вечір, Віктор з татом часом підходили до нього. Нудьгуючий сивий дідок з англійськими вусиками й рожевою шкірою щік і бороди годинами сидів отак на стільцеві біля відчинених на містечкову площу дверей взуттєвої крамниці — на сквер перед церквою, на будки базару, кінчиком язика ловив і зубами смикав волосинки над губою. Чи любив він спостерігати, як гасли підпалені відступаючим у вічність днем мости хмар над околицями Сонгорода? Як гасли, як голубіли, як спішно перемальовувалися на якись наче знайомі географічні карти або зображення крижаних гір і пустель, океану цілі простінки вогняного іконостасу над полями, над степом? Як тонко проростала фіолетовими сутінками щойно посіяна толубінь на останніх грядках сонця над собором, обважнілими будовами на видноколі, простором? Як густо наливалися атраментом чорні острови: лікарня, школа, парк?

Раз і назавжди запам'ятав Віктор вечір у Векслера: у крамниці мовчазний дід-прибиральник натирає тирсою і стружками кам'яний паркет підлоги. Біля каси блимає гасова лампочка. Схилена жіноча голова й руки з золотим перснем рахують гроші. Обхоплені дощатими рівнобіжниками полиць, стоси скриньок нагадували розріз макетного міста — хмарочоси вузьких і дещо зсунутих щілин авеню й вулиць Америки. На дверях крамниці сивий дід у парусиновому вбранні так твердо всівся, а рука його так щасливо й вільно звисла за гнуте бильце віденського стільця, що в пам'яті хлопчика лишився він відпочивати на цілісінській людській вік... Сонгород у годину вечірніх сутінок і старий Векслер...

Станцію розтинав фронт.

Звернутими в поля маяками здавалися полотна станційних вікон — чорні над черепашками і кремінчиками перону, злютовані вогнем сріблястого світла верхніх шибок. А кущими цементованими сходами (на них завжди пищить пісок під ногами) з перону на подвір'я або на стежку через пустир і кущі до будинку залізничників — косо залягла тінь. Металом налилися бічні вікна станції. Ліс і галявина з конов'язами — у сутінках. Прірвою сіріла алея з блакитно білесим прубом у небо над большаком.

Між опецькуватим мідним дзвоником на стіні й станційними дверима, тато, посміхаючись у вуса, говорив з черговим залізничником у червоному кашкеті. Порівняно з тяжким, пухким і круглоголовим залізничником, він не здався Вікторові чудовим велетнем, а швидше середньою людиною. — Віктор напевне знав, що тато знову розпитує чергового про його доньку, Вітину ровесницю, мініатюрну чорнооку дівчинку Тамару. Тато любив її, а Віктор, зустрічаючись, не хотів на неї глянути і вдавав, що такої малечі він просто не помічає.

Ліворуч від перону на косі між рейками красувалася водокачка з масивним рукавом і жерстяним носом, на самому пероні турбувала увагу заперта важезним замком будка з круглим дахом — вигнутий рівномірними хвилями цинк. Повертаючись у протилежний бік, Віктор любувався білим амбаром експедиції з довгоною погрузочною пультформою перед двірцевою галявиною. Біля станційної огорожі й хвіртки стояв знятий з коліс на траву смішний допотопний вагончик. До нього Віктор колись заходив з татом, але нічого в ньому не побачив, крім обсипаних борошном і взагалі страшних дядьків у диму з доморощеного тютюну й махорки. Хлопчика, здивованого й наляканого, ніхто з них не помітив.

Зовсім не зважаючи на ретельні приготування до зустрічі мами і Льоки, Віктор не міг повірити навіть, що за кілька хвилин справді... що сірі й червоні штани семафора давно вже відкрили потягові шлях до сонгородського двірця. І зустріч здавалася йому далекою ще або — чудом... За весь час розлуки Вікторові не вдавалося уявити звичайну і буденну маму перед собою — тонку й легку жінку, її сніжнобілі мережані або з темного турецького матеріялу ловко викроєні блюзи, її квапливу ходу, кістливі плечі й на дев'ять замків замкнені губи, звичайно щось невдоволено розважаючи сірі очі, напівзавішене, як вікно, обличчя. Трохи воно завжди світилося, а часом завіса спадала...

Тільки чорне волосся маминої зачіски ніяк не пасувало до її щирої скромності. Рішуче посколюване на скронях, воно тихо світилося, а на закрутах розкішних кіс воно виблискувало зовсім пишно.

Як у короткі петроградські роки мамі наяву ввижалася і снилася Полтава, село, Україна, так у Сонгороді вона передумувала жити в «північній Пальмірі».

Колись у Петрограді мамі снилася зелена толока за парканом рідного дворища, біла церква, червона школа, яр за городами і вишником, глибочезний ставок петлями-вихилясами. Ось вона, худенька, босонога дівчинка, разом з товаришами — все хлопцями, дівчата її ніколи не вабили — на ставкові... Ось вона загання гусей — забігає навперейми, щоб вони не лізли під «економічеські» амбари з зерном. — Бо лається управителька.

Гуси, підлітаючи, з гетотом летять на толоку, пір'я сиплется, але згодом обходять школу, спускаються на стежку між чагарником і,

одна по одній, виходять до економії від села. — Мама щасливо сміялася вві сні.

Проте найчастіше мама повертається до Полтави. — Снилися їй дортуари епархіяльної школи, клясні дами за вишивкою під час лекцій, вчителі і добрий шкільний швейцар Ніколай. Вві сні вона знову думала про стипендію для себе й підростаючих сестер, цілими ночами вона знову зубрила «уроки» в освітленій вечорами клясній кімнаті або, ховаючись від товаришок, на сходах на горище.

Уві сні вона радісно посміхалася, коли за нею нагору приходив Ніколай — значить у передпокої чекає батько. Приїхав за нею. Додому значить. Батько в рясі, а голова у нього — Спасителя. Найдобріші очі на світі...

У крамничці на Колонійській вулиці вона на заощаджені за пів року мідяки купувала для сестер і брата ласощі. Потім щаслива підбігала до татового кабриолета. А рижа кобила Грушка нетерпляче біла ногою об кругляки міського бруку, дьоргала віжки й поглядала на пасажирів з жагучим призи́рством: чого це ще й тут стояти, чекати?

Ранком швейцар відомого в світі Оттівського інституту в Петрограді допомагав мамі роздягнутися й забрав хутро й боти. Галас переповнених аудиторій і посмішка приятельки — українки. Такі різні обличчя професорів. Широчезні коридори з нішами у віночках, рідко розставлені лави дерев'яні на ковзкому паркеті гінекологічної клініки. Нічні чергування, палати хворих... Наче тричі перебрані й перемиті — практиканти з військово медичної академії... Назавжди в душі засвічені вікна петроградських театрів. Празниковий блиск великого міста. Нові люди, люди...

Світлою ніччю півночі мама крізь вікна сонного мешкання часто люби́валася кам'яними каскадами кварталів прилеглих вулиць. Сама або разом з чоловіком — йому так пасував блискучий військовий однострій! — переходила вона неспішно від вікна до вікна, з кімнати до кімнати й розсувала штори. Тільки німий Глінка в нічній імлі перед вікнами в вітальні щоразу нагадував їй про якийсь цвинтар... цвинтарище... і про війну...

Може цвинтар молодих мрій, надій, плянів?

Після революції Полтава. Потім разом з Віктором мама опинилася в рідному селі. Нарешті — у Сонгороді. Садиби, сади і знайомий з дитинства курний шлях степом, череди корів біля криниці, калабані на дні розлогих балок, радгоспівські поля, селянські ниви.

Віктор міг би, здавалося, розмалювати мамин грандіозний образ на полотні вечорюючих небес, біля її ніг живим сріблом намітити колії залізниці, поставити групу бурякового кольору вагонів перед кутасою горою пресованої соломи і напризволяще кимсь залишених ци-

стерн на запасній лінії, але ясно уявити собі зустріч з «маленькою мамою» і Льокою було страшно. Він дуже спокійно спостерігав, як, схожий на розлюченого бугая, вискочив на лінії паротяг. Мить він шукав перон, а потім кинувся на нього. Тільки в останню хвилину паротяг змінив думку і досить спокійно промчав понад фронтом задоволених людей.

Віктор не тримався тата й зблизька бачив колеса паротяга, перевернуті до землі глейзери пари, рясні краплі води й хвилики та бризки олії на машині.

Зупиняючись, голосно цокотіли буферами вагони.

Раптом у вагонних дверях хлопчик впізнає батькову спину й голову. Ось тато ставить на перон нашу валізу, бере з маминих рук Льську, подає вільну руку мамі.

Мама і тато з Льокою. А Віктор наче на боляче далекому вершкови цього уявного трикутника... Мама обіймає за шию й цілує тата. Раптом на неї з розгону кидається Віктор. У нього пече в горлі, а очі й обличчя уже в сльозах. Хлопчикові губи складають тільки одне слово: «Мама... Мама...»

Рука з роззявленими пальцями міцно тисне Вікторову голову до грудей. Згодом рука гладить його спину, його ноги аж під шкарпетки, голубить наблищені ботики.

Потім одноразово мама й тато спускають хлопців на землю. Заплаканий Віктор, нагнувшись, цілує Льську.

Трохи шкандибаючи, тато поніс через перон багаж. Віктор тільки тепер помітив, що мама, для зручності, ремінням зв'язала до купи велику шкіряну й маленьку сіру, як галячі яйця, валізи.

Перед сходами, згадавши свій плян, Віктор звільнив свою руку з маминої долоні і вийняв з кишені усім по «раковій шийці».

— Їж, — сказав він мамі.

Білобрисий Льока вже розмотував свою цукерку з дуже заклопотаним виглядом і насупленими бровами.

— Ма, а я сьогодні пив есентуки в буфеті! — згадав Віктор, як виїжджали з просіки на большак.

Облизуючи замазані повідломом губи, Віктор зіскочив з-за столу й вибіг на ганок. За ним вийшов Льока і теж присів над Лойдом і погладив його по шиї, потягнув за вуха. Пес, що саме зручно розлігся на теплих дошках — голова й передні лапи до половини на сонці, — не сердився на хлопців. Навпаки, він навіть задоволено стогнав час від часу і трішечки відкривав примружені очі, закислі й заспані.

Раптом Віктор схопився і побіг до хати, на кухню — за мамою: уже час іти в сад на умовлене випробування лука. — Мамині руки

натягнули тятиву так легко, що стало страшно за лук. Зате стріла пурхнула високо над деревами і впала на толоці за гребнем канами. Не видно було де. Проте Вітя зразу знайшов її і сам вистрелив — з великою напругою, але добре. Льока ж, карапуз, — під осокови, на межу вирубаного парку й степу.

Ніколи було. Віктор зовсім забув розповісти мамі про вечірні прогулянки з татом, про сітку кротячих горбків — наче крізь сито насіяна чорна земля під квіти, про полум'яне небо над розпеченими вагранками за видноколом, чадом підбиті рожево-сині й брудно-жовті хмари клубами над темніючим пустим степом. — Небо густо посипане сухим сіном, блакитними дзвіночками і стьошками темного, прим'ятого листя. З заводських будинків здіймалися над окрайцем містечка і над полями трохи покручені стовпи диму під вечір.

Віктор зовсім забув розповісти мамі про — зразу здавалося — незвичайні, навіть грандіозні досвіди останніх тижнів. З розмов із татом виявилось, наприклад, що їхнє прізвище дуже просте й розповсюджене і що воно нагадує про якусь або чийсь лисину. Лисенко... — Це раз. Подруте, — існує таке чоловіче ім'я «Лев»! Лев, справжній лев... Потрете, скло окулярів не рівне — і не так собі, не випадково. Далі. У гостях він на власні очі бачив китайську кирпату хатку з різними прибудовами... у плящі! Крім усього цього, Віктор за цей час довідався дещо про сургуч — сургучові печаті на давніх татових документах і ковертах — і знав уже, як і чому рветься, а не ріжеться ножицями цупкий коленкор і всякі матерії. Але найфантастичніша правда цих днів не вміщала в його голові. — Аж доки сам він не пояснив усе це сусідці бабі Гиренчисі. Тільки тоді чудернацьке відкриття стало зразу ясним і незаперечним.

Спершу Вікторові здавалося, що тато над ним сміється, що тато кепкує з нього. Жартує: «Земля кругла!»... А Віктор бачить на власні очі, що земля, як долоня: горбки, звичайно, долини, яри, байраки... Є ще гори десь, моря. — Тато каже — кругла! Віктор знає, що вночі сонце спить, а ранком встає і летить над світом — над Сонгородом з цукроварнями й економіями, над Попівкою в долині Орчика за лісом, Захлюпанкою, Федорівкою, Лизівкою, Тагамликом, Кошманівкою, Варварівкою... нарешті над Полтавою і Ромоданом, Харковом і Києвом, Берліном і Ленінградом. Тато ж показує на складених докупи долонях, як сонце облітає землю, ніколи-ніколи не спочиває...

Віктор уже знав не тільки про рожевенький і мокрий носик свині за планками, за дошками сажа, про далекий собачий гавкіт за самановими хатами й сараями виселка пізнім вечором, про чимсь розлючену Розу на ланцюгові. — У нас на Україні день, а в Америці ніч. В Америці по містах — хмародери і кучеряві негри — такі, як у географії Іванова...

Як приятель пес, що колись в незапам'ятні часи відірвався від клубастого туману неусвідомлюваного довкілля і підбіг до дитини,

нюхнув і лизнув її по носі, так на все густіших стежках життя Віктора неждано торкалася і, неспішно оглядаючись на хлопчика, знову забігала наперед і наче чекала на нього — далечінь людських знань і досвідів. Щодня чудо й гасло, перетворювалося в непомітну, у скучну буденщину, а світові пустирі невідомого — у засвічену раптом казку.

Перші розпізнані Віктором люди...

Після купання мати одягала його на ліжкові, цілувала хлопчика в груди і смішила дотиком її пальця до голого живота. Віктор, звичайно, хапав маму за вухо, за ніс або за пасмо волосся і, одноразово, вимахував ніжками.

— Ах, ти, веселий хлопець! Ах ти ж!.. — приказувала мати.

— Так само з прадавен цмокала до Віктора губами, цупкими руками гладила йому щоки, плечі й ноги бабуся. А розчісані на груди й плечі чорні кучері, ряса й ніжне обличчя над хлопчиком — дід. Наперебій линули до нього, чіпляли на ріденькі волосинки кольоровий бант і намагалися козака трохи муштрувати і тормосити молодші мамині сестри — дуже різні й дуже схожі одна на одну: Тоня, яскрава блондинка, і, наймолодша з «дівчат», Соня — галочка.

Від рання до пізної, забігаючи до хати, заглядав до спальні з Вікторовим ліжком під білою стіною і вічною лямподою під оповитою українським рушником іконою найменший з дідових дітей кароокій хлопчик у чобітках — Сергій. Це він позичав на селі й приносив на Вікторове міцно натягнуте й цупке простирadlo або на горою зібгану м'якеньку ковдру біле кроленятко з червоними ягідками задуманих, а одноразово й бездушних, наче скляних, очей. Це він приносив Вікторові в ліжко пелену рябеньких і жовтих тиквочок найрізноманітнішої форми.

Увечері Сергій біг до темної спальні з червоним відсвітом лямпади під Марією Магдалиною, щоб забавити скиглючого в колісці Віктора. Бабуся саме поралася в сараї, на кухні й надворі вешталася «дівчата», мама зачиняла віконниці, брала їх на прогоничі — крізь дірки в лутках просовувала в хату крутлі шворні. Саме починався дощик, і мама, здіймаючи хмарки пилу, перебігала над самою призьбою, під роговою стріхою синьою хати: від вікна до вікна, від вікна до вікна.

Доц насідав дужче. На кухні засвітили каганець і цідили на лаві молоко в глечики.

Ставало по зимовому затишно. Після вечірні повертався додому дід.

Поволі ріділи і прояснювалися роки нудних вечорів і нічних примар, поривів болю і плачу, скитління і борсання в ліжкові аж до світанку. Усе частіше Віктор радів і сміявся. Краплями сяйва все густіше рубцювалися привабливі речі довкола нього, оживали цікаві події, яскравішали щасливі години.

Чарівним чином за Вікторовими дитячими плечима живі будні непомітно й безшелесно злотовувалися в ледь почленовані плеса трохи рогатого ставка минулого. У ньому назавжди зникали межі днів, місяців і років. Герогліфами шершавіли цією гладінню перетформовані й підсумовані часом колишні враження й події. Без меж і краю зеленіло раптом у пам'яті саме вміру тепле та соняшне й тонко обрамоване тінню літо. На весь світ літо довкола білої дідової церкви з золотими банями й хрестами. І зима у Вікторовій уяві засипала усю землю у рівень із дахом дідової повітки на необмежені ніякими реченцями часи. Досхочу...

Тяжко обкутаного ковдрою, мама виносить Віктора на подвір'я. На землі, на паркані, на деревах, скрізь — сніг. Білі шапки на сараєві й клуні — високо, високо й далеко. Дитинка спостерігає, як від радості колом бігає, грузне в снігу й мотає вухами — це суцільний клубок чорної шерсти, без мордочки й очей — Нігра. Підбігає до них і лащиться старий господар цього подвір'я — Черкес.

Поруч — найбезпосередніша зустріч з зимою: дід здіймає Віктора з ганку страшно високо над землею і ставить його прямо в сніг. Але, примушені обставиною, ноги легко розкуйовджують це холодне пір'я. Хлопчик кидається на чоботи в снігу й рясу, а потім до дівчат серед подвір'я і на безмежно захопленого ним Сергія у зв'язаному на спині башликові з верблюжої шерсти. У нього червоні руки, а короткі рукава чумарки, піджака й сорочки ярусами — крижані.

Дівчата присідають перед Віктором і підставляють свої рожеві обличчя під маленькі Вікторові пригорщі снігу. Очі їхні по-празничковому сяють і ваблять, виблискують зуби.

Толокою, подвір'ями, левадами, садками розстелені іскристі лани листового сонця — вогняні на видноколі, з голубою смужкою серед брудних бур'янів по горло в снігу. Від сяйва цього Віктор утікає прогнаною через двір аж на город доріжкою — до жовто-брунатних пасом золи за голим вишником.

Під вечір сніг довкола дерев'яніс, а, перетоптаний на стежках і дорогах, обсипається з валянок і чобіт цукром, піском. Синюватий настирливий вітрець в цю пору починає ставати на ноги й косами вже несе його по скляних просторах у затишні місцини й зсипає там кантастими сугорбами. Гуде ногами вітер, свистить.

Серед найдавніших, серед перших досвідів хлопчика — крижане вікно дідової світлиці й довірливий дотик Вікторової долоньки і пальців до гаптованих морозом пекучих шибок. — Дюдя! — напівзапитливо, напівповчально сказала йому тітка Тоня і понесла його в обігрітій грубою кут хати.

Матовим блиском займаються ранками головки квітів на занесених сніжною пудрою шибках. Сотається днями вода визрілими краплями над замазкою і збігає непомітно під зелені й червоні паперові троянди на товстому пласті вати між рамами або на лутки вікна й під-

логу. Раз під вечір Віктор бачив крізь вікно, як надворі починалася хурделиця, як серед збитого раптом під небо снігу тяжко проплив, на мить ще раз виринув із імлі, зірваний хуртовиною з ґрунту сарай — пляма саманової стіни.

Наступного ранку Віктора виносили на подвір'я — і хлів, і клуня, і колодязь стояли вже на старому місці.

Із скрипучої і холоднуватої попід вікнами світлиці й спальні Віктор все настирливіше норовив вискочити до компанії на кухню: вабили люди, зеленоокий Черкес, що, звичайно, грівся на долівці біля оббитих повстю дверей — як могутньо парували вони, коли хтось їх відчиняв! — Кіт Мурко на полу або на лаві, помаранчеві язичища вогню в печі, оберемок жовто-зеленкуватих дров з акації і ще дуже, дуже багато цікавих речей.

На кухні Віктор любив трохи перекусити, а часом по-розбишацькому побешкетувати, пробратися до припічка й раз-вдруге вдарити ногою по заслонці, давити ногами випрошені у дівчат рибячі пузири. Інколи ж вечорами його пускали в одній сорочці посидіти на теплій печі. І хоч рядно вже через кілька хвилин здавалося розпеченим до нестями, а дихати глиною було тяжко — посидіти на печі було святом. Насолодою.

Тільки з кухні можна було заглянути до дідової кімнатки: у ній замість вікон — скляний мерехт чорнобоких і все золотилищих ікон на стінах, вічна лямпіада, тяжка книга на попітрі, тонконогий столик та емальована хрестильниця на ньому. — Страх і цікавість чатували на хлопчика перед цим порогом... Вікторові пальці самі собою аж по долоню залазили йому до рота, а очі його розгорялися від здивування і жадоби нових вражень і фарб.

Від ранкової самостійності і навіть задержуватості чисто нічого не залишалося в годину відступу дня за білі й сизі обрії, перед повінню ночі! З інтересом досліджувані зранку закутки і закомірки мешкання у надвечірніх сутінках ставали справжніми пугалами. Певним почував себе Віктор у когось на руках. Біля мами. Він хотів, щоб Сергій стояв біля нього, а не бігав з темної світлиці до каганця на кухні й назад. Напружено, як останньої милости, хлопчик чекав, що «діді» знову принесе йому з церкви бублик з маком або яблуко. За дідом нарешті замкнуть вже надвірні двері на ніч. Раптом спаде тоді й уляжеться денна метушня...

Зранку Вітю одягали в пошитий із татової сорочки, підбитий ва-тою синій жупанець і вив'язану Сонею червону шапочку й садили за його столик снідати. Не помічаючи сміху всієї родини, він «сам», обмазуючись салом по вуха, їв «бліні» — зосереджено й серйозно. У цю годину нікого не існувало для нього. Не зачепленою лишалася зовсім обов'язкова на столикові виделка.

У голодний рік Віктор особливо полюбив сидіти з Сергієм на кухні, біля теплої груби, й зазирати на комин печі з великими надіями... З дня на день карапуз, тягнучи за собою вирізьблений дідом

стілчик, мандрував з хати до хати й носив у руці свою нерозлучну ложку...

Крізь нещільно причинені двері Віктор годинами спостерігав буденні й надзвичайні події на кухні — тиждень за тижнем, місяць за місяцем. Він бачив, як Сергій забіг до хати і прокричав, що Грушка без діда повернулася з Олексієвських хуторів і вже хто знає, як довго стоїть і стукає оглоблями саней у ворота.

В одну мить усі одяглися й висипали надвір.

Заскочивши до хати, Сергій знайшов Віктора на стільчику під грубою.

Хлопчик уперше не злякався самоти — смирно сидів і наче намірився так дочекатися повороту до хати і всієї родини, і діда. Здивований Сергій пояснив Віті, що «діді» напевно якось випав з козирка і може в таку погоду замерзнути, що «діді» немає. Потім Сергій додав ще про дядька Онуфрія — він зараз поїде на розшуки... Але Віктор залишився цілком байдужим. Він не міг ні уявити собі, ні уявити, як взагалі діда могло не бути... Дід — завжди суціль, відвічний! Дід...

Справді, через пів години двері відчинилися і, звичайно, зразу за обкутаною платком бабою, зайшов червоний від морозу дід у чужому баранячому кожусі. Уже крізь щілину в дверях Віктор бачив, як ввалилися ще дядько Онуфрій з слободи, мама, незнайомий хутірський хазяїн, дівчата, сусіди. І кожен з них — клубок холоду, крижана грудка.

Дід жваво оповідав про своє здивування, коли після освячення дому він вийшов на подвір'я, а від Грушки й слід замело й ворота похазяйському прикрило. Крутіж — світу Божого не видно, сніг — остюки пригорщами в очі летять, в лице б'є. А степ безмежний і як стіл: ні ліска, ні горбка. Діда перебив хутірський дядько. Він якось боязко сміявся і все прикривав рота рукою.

Хлопчиківі літні враження надзвичайно тонкі, ніжні та привабливі.

Уперше по зимі відкрито вікна світлиці. І не відомо, що тепер дорослі зроблять з понаставлюваними на лутках цяцьками. Серед подвір'я порозвішувано килими й ковдри. На винесених з хати стільцях і лавах — подушки в масних напірниках і перини. Пальма, фікус і всі квіти гуртом виставлені на траву під сонце.

На кам'яних плитах перед відчиненими в церкву дверима пахне ладаном і свічками. Мама спинається біля юрби схожих на ікони жінок і дівчат. І одна і друга пробують взяти Віктора з маминих рук. Але він пручається щосили, б'є жінок в обличчя, відвертається від них і міцно обіймає маму за шию. Мама каже, що нікому його не віддасть.

За літо хатою для хлопчика стає подвір'я. Насамоті він доглибинно спокійний і легкий, носиться серед галявин калачиків. Трохи ці-

каво йому шукати несмачні, власне, ніякі на смак світлозелені облатки в поставлених догори зчепленнях трикутників-листочків. За хлівом і садом ростуть острівом шоломи-лопухи. Стебла їх крихкі й ламкі.

Назавжди лишаяються в пам'яті виправи з Сергієм у хащі над яром рубати палицею темні затони кропиви і ясножовті поля молочаю.

Легко ламається і хрущить гранчасте стебло молочаю... Інколи Віктор присідає над ним і тужливо й довго спостерігає, як з рани поволючки набігають густі краплі гіркомого синюватого молока. Довго Віктор рве зеленкуваті голови полину, а потім досхочу внюхується в гіркоту своїх уже й брудних і клейких рук.

Якимсь робом сталося так, що церква на відкритій у степ площі, поодаль амбари економії, а зовсім під боком школа і лінія будинків за виструнченими парканами вважалися за «село», хоч селяни тут не жили, а хати над ярами і в долинах — «слободами». Здавалося, що ця біла дзвіниця і церковні бані над гіллям осокорів і вікових дубів вінчали степові простори з безмежжям неба. А хутори, слободи й довколишні села відверталися одне від одного за пригорбки, ховалися в долини... Уникали зустрічі...

Але на свята люди сходилися і з'їжджалися. У церкві ставало тісно.

Тут уперше Віктор відчув рясного причесаних мужичих голів і погляди жіночих очей з під платків як багатство й, може, щастя. Він з цікавістю почав дивитися на людей, і на кожен знак приязні та визнання з їхнього боку у нього було приготовано посмішку і навіть бурхливі вияви радості.

Його потяг до нових людей і довір'я до них помітили найперше мама й бабуся. Тепер кожного разу, коли хлопчика зносили стежкою крізь вишник і яр до ставка й бабуся мила йому спинку тіском, він, лежачи у воді, слідкував за іграми і біганиною Сергія, дівчат і чужих дітей. Користуючись з кожної нагоди, він утікав від бабусі й берегом та водою біг до товариства і, сміючись, хапав за ноги і руки зовсім не знайомих підлітків і радів незнайомій малечі.

Нові люди, діти!.. Бабуся, що сиділа на дошках купальні з спущеними у воду ногами, для внука не існувала. На якийсь час Віктор забував про неї доценту.

На сумні зелені свята голодного року — для усієї родини і Віктора взагалі року переломового — неждано, наче з-під води, виринув, приїхав тато: «дядя тато».

Віктор і Сергій бігали довкола хати і бавилися біля діда. Його тільки но привіз Онуфрій з сонгородської лікарні. Споконвіку кістлявий і гнучкий, дід після тифу став схожим на київські мошці. Його делкатний ніс, здавалося, задавався, бо світився, наче фаянс. Під хворими очима — чорний грим. — Інфузема легенів...

Часто аж до світанку дід, спускаючи ноги з ліжка, сидів куняючи

і чекав, чекав полегші — ранку. Вдень йому ставало помітно легше. Удень його виводили на подвір'я і садовили на стілець перед хатою. Тут він зі страхом зустрічав сумні передвісники могутнього, безпощадного й такого ж таємничого заходу сонця — крупинки тьми, легкі тині й перші густі коси вечора й ночі. Тинь, карикатура на життя, пожадливо жерла вже останні галявинки світла, хутко вомоктувала останні просвіти на лінії ясноти... Рожевим чагарником і тополями займалися шиби віконець хати.

Бабуся залишила біля діда свій ослинчик і зайшла до хати.

Крізь відчинену на площу фіртку хлопці вгледіли, як на сяюче тло срібнозолотого неба хтось виштовхнув чорну іграшку — силуетка конячки — вона запопадливо міряла край землі ногами, і возика жука.

— Дядю, дядю, покатай! — закричав Віктор, коли віз прокотився травою прямо до хлопців і став перед брамою, коли щез сумнів, що приїхали гості. Віктор так підняв руки, що здалося, наче він злетів «дяді» на шию. Сергій відчинив ворота й побіг до хати.

— А я знаю, як тебе зовуть! — сказав чоловік у картузі, дуже міцний і радісний, одну мить затримуючи хлопчика на руках.

— Дай віжки, — відповів йому Віктор.

— Вітя? — питав «дядя».

Але дивуватися не було коли. Жінка на возі зразу хотіла поцілувати й приголубити хлопчика, але він рішуче вперся і схопив батіг: «Но, но, конику!..»

Коли з хати вискочила мама з бабусею і дівчатами, дід ридав у тата на грудях, на плечі. Плакала в платочок татова сестра, ця незнайома жінка. А Сергій і Віктор крутилися біля сарая і коня, ляскали батою і лазили на воза.

Увечері Сергій сказав не без певного відчуження хлопчикові, що тепер батько напевне забере кудись обох їх — і маму й Віктора... Стало дуже страшно. Адже «татом» для нього був тільки «діді». І будь-куди їхати не було ніякої потреби. З дому кудись їхати?! Чому? Пощо?..

Вікторові хотілося відвернутися від усіх цих новин і нічого не знати про неймовірні історії — про тата, про зовсім чужу тітку Юлю, про нечуваних досі діда й бабу, що жили десь над річкою на узліссі — за Сонгородом... Здавалося, що гості приїхали з далекого зачарованого краю, з замороженого лісу, щоб закаламутити споконвічний мир і спокій старої хати з синіми віконницями.

Цілий вечір Віктор смішно супився, дувся й уникав і рук і поглядів «дяді тата» і такої зайвої тут тітки з підстриженим темнорусим волоссям, синіми очима й важкими, як у тата, губами. Спину їм показував Віктор.

На ранок, слава Богу, гостей не стало. Жаль було воза з сіном і коня вороного з рясним хвостом і сумирними дзеркалами-очима.

Добу батько проїздом був у Полтаві й бачив Віктора цієї ночі в колисці серед дідової світлиці: ріденьке волосся на голівці, носик грушкю і рожеві пальчики... Крім дітей, ніхто не спав у ту ніч. Після вечери, що скидалася радше на снідання, час почав линути, як у бездонну прірву.

Ще до світання мама відвезла тата до балки за Олексієвськими хуторами.

Сидячи в кабріолеті, вона чекала доки в холодному мороці ночі зникне знайомий ще з Петрограду мисливський кожушок на козячому хутрі і каракульова шапка. Мама пам'ятала їх навіть в англійській крамниці на Невському, а потім — у скрині з важким різьбленим віком: пересипаними нафталіном. Ключі від скрині пам'ятала в цю мить зовсім чітко і певно.

У вибоїнах толоки, під передком чобота дзеленчав уже льодок, такий біло мережаний, а під краями болотяно темний і міцний. Чв'якала чорна юшка.

Сіра пляма двічі зняла догори руки: прощай! прощай!

Мама заплакала й легенько відгортала пальцем сльози на скроні, а Грушка обережно смикнулася і пішла трюхачком. Домашні справи здалися їй раптом зовсім ясними. І не було причини довше стояти серед вкритого холодною мрякою степу... Пластами, з вузлами старого коріння, стеблом минулорічних трав, заживо здіймалася вогка земля і подушками обліплювала копита кобили і накручувалася на залізні шини колес.

Після повороту додому, тато, за допомогою давніх знайомих, знайшов працю на сонгородській цукроварні. Завод ремонтував для нього мешкання, забезпечував «пайок» і топливо. — Тоді, як у Полтаві царював голод.

Тим часом давній лад у дідовій хаті тонує, щодня і щогодини, у безмежжя нечуваної, здається, в історії повені — зливи схожих на мару великих подій і родинних трагедій.

Роки найпростішого на землі, найздоровішого злота-щастя — свіжої сили, молодечих надій, родинних радощів і малолітніх дітей — проминули давно і наче непомітно. Настав час пустити за вітром останні спогади-крихти... Такі комічні дріб'язки — колишні драматичні моменти, роздратування, невдоволення і сум. — Як молодий ще батюшка возив дітей до Сонгорода в гості. І як Черкес, лапатий підросток, хитрив і собі перебити будні відвідинами далекого-далекого містечка.

Вчасно помітивши приховані збирання і всякі приготування та біганину, він, згідно з велінням передбачливого розуму і вроджених здібностей справжнього стратега, непомітно зникає, на радість усім домашнім, з попівського дворища і... чекає на мандрівників верстов зо три за селом. Тут він, трохи ніяково покрутивши хвостом,

вибігав з хлібів назустріч знайомій бричці або возові і, не вдаючись тепер до глибоких роздумів над все одно вже докочаним фактом, біг собі, висолопивши язика, поруч «екіпажа», часом забігаючи на стежку нюхнути се і те, відставав і знову наганяв своїх.

Інколи степове привілля з борами пшениць, житів і гречок доводилося покутувати.

Особливою люттю славилися пси кошманівські. Від них Черкес ховався ледве не під воза, між колеса, але собачі зграї таки втягали його до нерівного бою і качали його по роз'їжджених коліях дороги. Здіймався пил, пролітали в траву клубки собачої шерsti... — Черкес більше шкiрив зуби і гарчав, гнув хвоста і жалібно скавучав, ніж відбивався.

Тоді дід у чорній рясі не витримував більше несправедливості й плигав з возу додолу — на допомогу... Бігаючи полем, він полосував псів і батоном, і пужалном... Рятував Черкеса й клав його на воза.

Аж за селом пса спускали знову на землю.

У Сонгороді зморений Черкес поспішав залагти в куцах над парканом і витягнути лапи по землі. Уже після заходу сонця перебігав під воза біля стайні й ладен був похлепати води, повечеряти під хатою і навіть забавитися з дітьми.

Початком кінця родини став від'їзд «дівчат», маминих сестер, з дому. — Назавжди.

За два тижні до смерти «діди», вони, першими, залишили потопаючий старомодний корабель... Старша з них поселилася в Одесі, молодша — у Харкові. Через два роки після смерти Вікторового діда вона забрала від сестри з Сонгорода брата Сергія.

Сергій полюбив Харків і його піщану околицю з історичним монастирем на тлі соснових борів, павутиння довколишніх залізниць — з вагонного вікна видно було ланцюжки захисних посадок над ними, димки паротягів серед лугів і зелені острови станцій сусідньої лінії, гримучі мости над блідими плесами голубої річки з вісімками пісків-пляжів і затонами очерету, підміські села попід лісами і в ярах. — Там у кожній хаті — лантухи горіхів на зиму і борошна з грушкідички.

Одеською співачкою стала Тоня.

Колись ніхто не вмів так бавитися з Віктором, як вона. А «вбитою» — хлопчик, наче рушницю, приставляв до плеча й цюки паличку — падала вона так, що «мисливець», справді наляканий, біг її рятувати на простелене серед двору рядно і цілував її обличчя.

Але вона ж таки звичайно хапала Віктора з маминих рук і «без усяких антимоній» і без умовлянь та пестощів садила прямо в шапличок з паруючою водою, обливала йому плечі й голову кип'ятком.

— Ану лиши мені ці фокуси! — кричала.

Щоб заспокоїти дитину, на зміну їй приходила Соня. Віктор від-

разу впізнавав її руки й голубину вдачу. Однією рукою вона намілювала йому голову й тіло, а другою встигала пускати на воду маленькі рибки й каченят.

Вікторіві тепер не хотілося вилазити з води, але мама чекала вже на нього з нагрітим над плитою простирадлом.

Зразу після тяжкої для родини розлуки захворів Віктор. Через тиждень Леонид Васильович оперував хлопчика. І Сергій сам поховав за хатою стару Нігрочку. — Випадковий автомобіль — автомобіль у глухому степовому селі! — прибив здивовану й розлючену такою появою собаку. Даремне Сергій пів дня лив їй у ротик холодну воду, клав її на вітер і плакав над нею...

Як звичайно перед перев'язкою і зміною нарізаних з простирадла й виварених тампонів, хлопчик помічав ці жахливі приготування заздалегідь — Віктор тонув у сльозах, коли бабуся знадвору гукнула маму переляканим голосом...

— Доктора! Доктора мені!.. — сідаючи, власне, лягаючи на стілець, попрохав ще дід і глянув на доньку. У погляді його — остання надія поруч останньої безнадії...

Гускла тиша в степу і на селі. За церквою рожевіли тополі й хмари. — Я вмираю... — ще два дідових слова.

Тепер несподіванкою для родини був тільки приїзд давнього приятеля покійного — отця Василя з Василівки, на задрість рожевощого, свіжого й могутнього. Несподіванкою була, власне, епітрахіль...

Це отець Василь, на загальний переляк, покрив епітрахілею лице вбраного в підбиті червоним золоті ризи діда...

Ще тижні мама й Віктор жили у дідовій хаті.

А через рік запряжений чортами-кіньми заводський «екіпаж» забрав з села до Сонгорода й Сергія з бабусею. Саме перед обідом коні проскочили перед вікнами і зупинилися перед ганком. Хтось заніс до передпокою і поставив під стіною біля вішалки бабусину корзину.

За мить до їдальні зайшла мама, бабуся і Сергій. Бабуся присіла до Віктора і цілувала його в голову. А сумний і розгублений Сергій стояв біля дверей чужої вітальні і десятком перев'язаних шнурком засмальцьованих і рясно заляпаних атраментом книжок, зошитів та чорнильницею невиливайкою в руці.

Писання — наче шпуля. А наснажений магнетом кінчик пера тягне, подає і проявляє на папері часом неждану або не зовсім відповідну первісному задумові стрічку давно вже зареєстрованих пам'ятю, інколи вже й прив'ялених, тільки но скоплених, ще свіжих, і давно вже забутих або в оці прихованих, не визбраних свідомістю вражень, фарб і життєвого зерна.

На стрічці — рука. Вона — низка варіантів! — раз швиденько, а раз неспішно шикує, ліпить, тиче прибережні куці над красм рідкої і легкої штриховки: над майбутньою рікою — вічнозелені трави лугу, легко розмічує плями сірих і розкуйовджених золотистих, майже червоних, вогкуватих пісків та уквітчані спіральками й ніжними закрутками п'ятаки обведених кільцями срібно попелястого чагарника озерець, прибережних болот, твані впереміж з суглинковими урвищами й горбами.

Ось щойно приготовані береги виповнюються живою водою. Ранком заводі й затоки наливаються фіолетом і рожею, згодом розпливається, міниться райдуга на тихих плесах, опівдні — світляні плями і коси сонця. Під вечір зубцями лягає на них тинь. Ночами на дні ріки святковим воском горять літні зорі.

Ще порух рукою, два — і на стрічці Орчик. Серед нижних складок піску дзюрчить степова річка. Мілина. Проте попід глиняним берегом вода збирається в рудий потоп і заливає очерети, розціплює і топить оливкову муть потоку, вимотує і рве купоросну свіжість зелених кіс і кісок водоростей. Під обірваною від води лисою гіркою — крутіж. Чітко видно кам'яні жовті ребра й сіру, частково обвалену в річку, вивітрену піщану породу. На горбові рідкий високий бур'ян. Стежка.

Нею не раз поверталися з Попівки додому Віктор і тато. — Не лугом навпростець до мосту, а лісом. Сухим сосновим лісом на пригорбкові над лугом. — Під вечір пахли червоні стовбури в брунатних, а то майже сірих помазнях-лусці.

Хлопчик дріботів за батьком і спотикався об оголене коріння сухошкірих велетнів.

Потім звертали в дубняк. Його галуззя над алеєю — наче шереха дам у рясних, у пишних спідницях давно забутих уже віків.

Кущистий ліс, дрібняк.

Купалися у чистій затоці Орчика з піщаним дном, — з берега наче ступенька мшиста й слизька у воду, а далі — полого дно. Збоку — промитий, здавалося, і перебраний стебло за стеблом старий очерет.

Хлопчик довго бродив по коліна в чистій воді й спостерігав, як розпливалися, ставали схожими на підмальовані крейдюю, його ноги, або по м'якій і теплій твані понад кущем батогів очерету — зеленчака. Слідом за його кроками здійсмався аж на поверхню води важка муть. Усе це разом нагадувало хлопчикові акваріум і золотих рибок.

Потім батько і син довго-довго сиділи голими на березі, на лужку. Татові, видно, спершу теж було холоднувато — Віктор бачив, як він, зігнувшись і трохи прикриваючись долонями, вибіг з річки й видавлював воду з бороди та зганяв бризки у себе з ребер і грудей. Тіло його дрижало. Згодом і Вікторові, і татові — тепло. Тато розповідав про попівську тьотю Льолю, її дуже вже стару матір і її молодого чоловіка, сонгородського лікаря.

Батько взагалі не вмів говорити з дітьми інакше або про щось інше, ніж з дорослими. Власне, він говорив з дітьми по-своєму. Від Віктора, приміром, тато вимагав — мамі й бабусі на сміх — дослівно... «солідности»... Але й сам він оповідав так, що, наче крізь дірочку від сучка в глухому паркані, видно було і справжні події справжнього життя і справжніх людей у всій їхній складності. — Хочеш розумій, хочеш не розумій...

Але розповіді батькові обіцяли й Віті життя дуже цікаве, навіть захоплююче та змістовне.

Під горбком і на стежці понад Орчиком тато розповів про Льолиного брата: про його смерть у перших же боях на російсько-німецькому фронті, — в минулу війну. І про її «бабусю» — матір. — Вона об'їздила весь фронт, а таки привезла тіло забитого сина до Сонгороду, на Україну...

Сьогодні Віктор і тато бачили їх усіх — і бабусю, і Льолю, і дітей-учнів. Були у їхній хаті над луками, за обваленою місцями канавкою, за вербами, над грядками капусти долиною і над вишником на пригорбкові. — Хата у них під зеленою черепицею, трухлява веранда, а які історії сумні й героїчні... І яка могутня та гарна тьота Льоля. . .

Крім того, хлопчика вразив сам факт: труп привезли залізницею... Який жах! Труп...

Сидячи на своїй сорочечці, Віктор, від щастя, майже в забутті, ритмічно і глибоко похитувався, слухаючи, і запопадливо водив руками по ногах, до колін і назад, до колін і назад.

На стежці до мосту тато розповідав про Льолиного чоловіка, як він щасливо оперував стару й давно вже сліпу селянку з російської колонії.

Коли з очей зняли пов'язку, жінка побачила лікаря та й каже неждано:

— Ти б ліпше не різав, не мучив мене! — кацапи, відомо «тикають» без жодного розбору, їм — море по коліна.

— ?!

— Не бачила б я тебе ліпше... який ти молодий... який ти гарний... який ти... який ти..., — і баба сміялася й плакала одноразово, руки йому цілувала.

Тато й сам сміявся і поглядав на Віктора: пікантна ситуація й розповідь, як часто у тата буває, «з кісточкою», як буває ніс з кісточкою, з переломом.

Залежно від поштовхів доквілля, Вікторові хотілося б у майбутньому бути то інженером-залізничником, як київський родич, то касиром, а бувало вже — тільки кучером або сажотрусом. — Який милий бородань трусив у Лисенків сажу на кухні, а потім у їдальні, — обережно так орудував трикутною лопаткою на обліпленій сухою глиною ручці! Він не тільки не проганяв Віктора й Льоку з хати, а не

відпускав їх від себе: безнастанно розповідав веселі історії і задоволено поглядав на хлопців калосними очима.

Звичайно на цьому не обмежувалися Вітині мрії.

Найчастіше вечорами, інколи — ранком або по обіді хлопчик брався перелистувати не численні і йому добре знайомі татові книги. Вдень на стільцеві перед вікном, а вечорами над столом, розкривши найлюбімішу з них, хлопчик поволеньки любувався портретами Наполеона і малюнками побоевищ, розтрощених шляхів, зірваних мостів і палаючих міст, загонами солдатів у високих шапках і норовистими кінями старшин. Як би хотілося...

Інколи Віктора найбільше вабив Шевченко. Опинившись у хаті насамоті, він раптом «по-шевченківському» всідався на канапу, гнувсь наче під важезним баранячим кожухом і такою ж кудлатою шапкою, для більшої подібності трохи надував щоки, і довго дивився сумними очима на підлогу під вікном...

Одного зимового вечора, стоячи коліньми на стільцеві перед розкритим на столі прибудним томом розкішної енциклопедії, Віктор запитав тата: «Хто це такий?»

— Грецький мудрець.

— Він уже помер? Він виліплений з білої глини? — допитувався хлопчик і, після уважних розглядів, намагався ї собі гордо виструнчити шию, могутньо напнути щелепи й відтворити наче глибоко заковчені, наче повернуті в голову або мертві очі скульптури.

— Не пустуй, мавпочко, — сказав батько.

Віктор хотів відповісти, що він не пустує, а сказав, що він би хотів бути грецьким мудрецем...

Тато і навіть мама розреготалися, а Віктор, засоромившись, пішов представляти грека від столу до канапи, до бабусі й Льоки.

Потім уже із спальні він на мить вирвався від бабусі й вискочив у самій сорочці до тата запитати, чи грецькі мудреці були розумнішими чи дурнішими від теперішніх.

Задоволений відповіддю батька, Віктор виліз на ліжко, сміючись і охкаючи заліз під ковдру, і, щасливий, довго прощався на ніч з бабусею.

Але сьогодні Вікторові хотілося б бути тільки лікарем.

Оглядаючись обабіч стежки, батько показав Віті, зовсім як іграшкові маленькі конуси ялинок у піскові, потім — рої димів до півнеба над амфітеатром села над Орчиком. — Вказав на красу великого й малого.

З мосту, густо подзьобаного, порізаного, побитого шипами підков, було видно як червонів передвечірній ліс за сухими, здавалося здалеку, луками. Самотній віз скотився з сонгородської гори й загуркотів мостом, розганяючись незвично швидко перескочити піски. Тато підманив до себе й погладив по шиї лякливе рябеньке лоша: довірливі очі, рухливі мокрі ноздрі й насторожені вуха, трикутник ніг і хвостик, як кужіль чорного льону на вітрі.

Від Орчика потягнуло сирістю і прохолодою.

Батько взяв Віктора за руку. На високому березі над річкою здалеку червонів корпус школи під залізним дахом й білили хати Подолу аж до лісу. Ліворуч через дорогу залишилася за спиною маслобойня з прип'ятим дротами залізним димарем під хмари, а потім і білий клуб під перевернутою до річки горою з парком на її спині, з оранжереями на терасах, розсадниками овочевих і декоративних дерев, парниками і ягідником.

На гору, аж до церкви, здіймалися широкою, як площа, вулицею з хребцем вузького шосе посередині. Ішли глиняною порепаною стежкою над захованим за хащами й лишком старого лісу ярмом. Тато часто зупинявся віддыхатися й витирав хусткою краплистий піт над вусами і на чолі. За шосе, обгороджений колючим дротом, уже глибоко спар чорний парк.

Слав, видряпавшись на плоскогір'я, над самим степом. Старий Сонгород — безтолоч солом'яних стріх, білі хати з давніми верандами, глухий саман сараїв, корони каштанів, дубів, осокорів, дідівські сади над почорнілими тинами, над парканами, за брамами, за зрубамі колодязів і повітками. Краєм виглядали старі сади між далекими викройками нових будов .

На стрічці пам'яті — останні тижні літа, початок осені. То цілими полями, густо, то самотніми крупинками — барви й мох наче вітром занесених, наче гамузом схоплених гієрогліфів. Під лупою виявляються запорошені пилом забуття павутинки колишніх настроїв, подій і переживань: хвороба Льоки, розлука з мамою і братом, від'їзд Дуньки. Потім усі нещастя кінчилися. Після жнив повернулася з дому — у хлопчиковому понятті, власне, додому — Дунька. Вона привезла Вікторові й Льоці хустку медяників. — Стало зовсім інакше на душі.

Пізнім недільним ранком, вона повернулася в суботу, за сніданням, тато страшенно сміявся, коли Дунька чхнула на кухні так, раз і вдруге, що в їдальні на столі задзеленчав посуд. — У тата великі зуби, губи виразні, жваві, а сміх задьористий. — Мама посміхнулася. Віктор же кинувся було збігати на кухню, але мама встигла схопити його за руку й дуже сухо раптом наказала сидіти смирно та їсти.

Бабуся глянула на хлопчика трохи співчутливо, трохи насмішкувато. Вона пустила б його, звичайно... Та й вирватися від неї теж не штука.

А хотілося б забігти до кухні й крикнути Дунці: «На здоров'я!» — і поборотися потім з нею трохи.

За столом Віктор притих. На мить йому здалося, що на столі, як на сцені, за чашкою чаю, біля хлібниці... стояла Дунька. Справжня, жива, тільки завбільшки з ляльку... «Щоб дома не журились!» — каже вона, гучно чхнувши. Щоки у неї поволі морщатся, ламаються, складаються насмішкувато. В очах у неї і сміх, і сльози.

— Вікторе!!! — обрізає всякі міражі мама.

Батько теж глянув на хлопчика гнівно: від нього повинню дмухнула мовчазна погроза. Часто у таких випадках незадоволення він наче втрачав контакт з людьми і — раптом по-російському, по-чужому — здавалося, командував з-за гір або з-понад хмар.

Цього тата Віктор панічно боявся.

З жовтня починаючи, мама почала працювати в лікарні. Вдома стало нудно. Часом хотілося плакати, а часом — перекинути пустий день догори дном і, як коробок, бити його, гасаючи дворами й садом, ногами.

Віктор почав подумувати про школу, навіть влаштовувати на каніпи школу для брата і показувати йому знайомі літери, перерахувати йому напам'ять вивчені книжечки в яскравих палітурах з намальованими на них звірями, потягами, касарнями і червоноармійцями з зірками на зелених кашкетах.

Після «школи» Віктор і Льока годинами наводили порядки у відведеному їм «ящиківі» гардероби, складали й знову перекладали свої книжки — на дно, за форматом, любувалися чітко розставленими по-під його стінками іграшками — вантажним вагоном, паротягом, парматами, трактором з причіпленою до нього платформою. А з яким болем душі — бо де ж його все подіти? — доводилося пізніше ущільнювати скриню, розміщувати там ще низку другорядних (проте дуже милих і потрібних) речей: постарілих ведмедиків і зайців, жовнірів з повідбиваними ногами або рушницями... Порядок зникав. Радість зникала. — Під кінець хлопці вже засипали такі цінні, такі свіжі, такі гарні забавки всяким мотлохом: якимись коліщатами, уламками машин. Бо до маминого приходу з роботи вітальню треба було звільнити від іграшок і підмести підлогу.

Безпорядок драгував Віктора. А викинути весь непотріб геть — не приходило в голову. Звичайно він сідав на канапу поплакати, а Льока, теж трохи сонний і незадоволений, насуплений, прибирав хату, грюкав стільцями. Підмітав сміття під меблі.

Великим щастям для Віктора й Льоки було слідкування за маминими «розкопами» в казкових петроградських сундуках, скриньках гардероби, розкритій каналі і в перетасканих до вітальні з-під ліжок чемоданах.

Хлопці раділи найдрібнішим знахідкам у густому прошарковій пилу, у сірому, схожому на кроляче гніздо, пухові під меблями, хоч не можна було зразу сказати навіщо їм потрібні були старий наперсток або грибок для церування панчох чи давно знайомі і, слава Богу, давно загублені іграшки. Правда, траплялися інколи й монети: трикопійкові, п'ятаки і дрібні — гривеники.

Однак всі знахідки, разом узяті, не можна й порівняти з насолодою від зустрічі з блискучими речами тата й мами.

Кожного разу Віктор і Льока боялися зразу не тільки крутитися у

мами під ногами, а навіть дихати, — щоб їх не виставили за двері їдальні. Обпершись об канапу, вони спостерігали, як мама ставила на обідній стіл набір туалетних речей і наше дзеркало в рамі з коштовного дерева, знімала з сундуків плахту, потім гукала з кухні Дуньку, і вони разом ставили верхній з них біля хлопців на підлогу. Одним з ключів на сталевому обручикові — як взяти його до рук і глянути на нього, по ньому бігала тінь — мама відмикала країну чудес...

Хлопці, в коротких штанях і високих панчохах, худорлявий і на-топтаненький, забували й про страх, а заповідливо розпитували, навіть на внутрішній стінці покришки цього привезеного колись татом з Франції сундука приколото навхрест світлорожеві паски — від рогу до рогу, чому темносірий чемодан оббитий вздовж такими планочками, а світлопощаний — гладенький, як і з чого зроблено цю коштовність — чорну «шкатулку», яскравочервону з середини, і хто на ній намалював таких розкішних трьох лицарів, трьох богатирів на таких конях. Розпитування продовжувалося довго: чому мама не одягає це коралове намисто й цю брожку на золотій застбюжці, чий цей портсигар і як він відкривається, чому така чудова паличка з срібною ручкою, триплет буйногрових конячих голів, лежить серед пересипаного нафталіном одягу, і навіть здалися такі скляні, райдугами розмальовані, яечка.

На дні чемодана валялася мідна табличка з татовим ім'ям. Лежали альбоми старих фотографій.

Мама сіла на канапу й проглянула фотографію за фотографією.

Льока впізнав свою родину на недавніх знятках. А Віктор, виявилося, уже забув діда. Пам'ятав Сергія, Тоню. Але здогадався, що огрядна дама в старомодному капелюсі й пенсне на шнуркові — бабуся.

«Діди» — як не було. Ні в рясі, ні перед хатою з синіми віконницями, ні в баранячому кожусі й смушковій шапці козачій.

Тато на дачі в Фінляндії — зовсім рідний. Тільки вуса у нього короткі. А борода така плекана — клином, як і тепер. Він такий щасливий і тонкий. Збоку виглядає стежка з овочевого садка до моря, з-за куща — причал і вода. Очі у нього — зваблivi затони каштанові. Татові очі...

Про Фінляндію Віктор чував мимоходом, що там немає замків у дверях — ворюг зовсім немає, що харч на залізничних станціях сам собі продається — пасажирів платять за нього... згідно з совістю... Країна дивна, як дивним є на світі Китай, і самотня — одна на весь світ така...

Проте найцікавішими для Віті здалися знятки... з нього самого, з «ще малого» Льоки: Льока немовлятко, завсім голий, слина біля рота.

Віктор нехотя віддає їх мамі: не хочеться випускати з рук.

Згодом усі ці багатства не заглядали більше хлопцям в очі прима-

ною і не вабили вже рук: набридли вже татові жилети й чомусь червоні мамині панчохи. Скучно приглядатися до складання старих речей до сундуків з міцними сугловками з міді й масивними замками. Остогид вже хлопцям запах нафталінових кульок і — бувальщини, старовини.

Віктор мотнувся до спальні і схопив прив'язаного до ліжка коня за вуздечку — поволік його з хати на ганок, на подвір'я, а Льока відчиняв і тримав двері відкритими — для брата й рисака на коліщатах.

Мама ще довго ворожила над заслуженими свідками минулого, а потім вийняла з канапи обгорнуті в простирадла зимові стьогані ковдри і до вечора вибивала й провітрювала їх на шворці від хати до найвищої у Сонтороді групі над канавою.

6

Ще напівсонний Віктор на мить затримав дихання і, обережно закотивши край ковдри з-над вуха, прислухався: дощ лив. Щоправда, не такий злющий, як з вечора. І без вітру.

А вночі... вночі він то дріботів, то густішав, то впрост заливав... Край даху над Вікторовим ліжком скидався на бубон. Хлопець так і заснув, вслухаючись, як шумів-шумів дощ.

Цілу ніч... і досі!

Нарешті Вітя наважився повернутися на спину, розкритися і, протираючи очі, глянути у вікно.

Шибамі, наче навперейми, лилася брудносіріляста вода. Чорні стовбури дерев-примар здавалися вимитими милом і прикрашеними нитками срібла. А кущі й бур'ян — наче мокрі кури.

Віктор саме здерся через ліжко на лутку вікна, як до спальні зайшла бабуся. Вона протерла окуляри і, наче задоволена чимсь, посміхнулася. А Вітя не зважав на неї зовсім — хай одягає Льоку! — і намагався так прилягти до шиби то чолом, то щокою, щоб видно було, як, вибігаючи з ринви, пінилася і стигнула бульбастим мармуром у чорній діжці біла вола і як чорний мармур переливався через край мокрої діжки білими водограйчиками, свердельцями, косами й потоками.

Після нічних злив напускних — день-два над містечком сіє дрібний дощ з волохатих хмар.

За густими туманами до півдня куняє містечко.

По обіді слабосилий вітерець якомсь задме і с'як-так підв'яже фалди вогкого туману. На просторих подвір'ях затуркотять голуби. Та не проснуться незграбні глиняні хати з старими відгнилими верандами, з'їдженими іржею замками парадних ганків і зеленіючими мохом парканами. Тільки пес задзвонить ланцюгом, плентаючись від дому до льоху.

Здається, вслухатися — і почувеш мову брудного волоття на верховітті дерев, почувеш гниття корінців пересохлих трав...

Заспане сонце, як привид, блукає сонгородськими господами, спиною зарослої шпоришем площі і переляканими вуличками околиць, що тікають перехиленою в долину, до річки, горою, обминаючи уквітчані сільветками вікових дубів яр, спускаються і розбігаються, як струмки води, вилитої на кучугуру піску.

Але Віті немає діла до недбало вмитого містечка, розтоптаного батовими кіньми, і роз'їдених кованими возами калюж, накраяних скибами доріг, не спокушала його і звична краса осіннього дня, пообіддя. Адже дням немає числа, — немає й ціни. Найголовніше в житті, щоб мамина рукавичка міцно тримала Вітю за руку. Усе інше приходить само собою, як вкрито: мокрим каштановим листям земля попід рипучим дерев'яним пішоходом у дві дошки, що мирно підвертається йому під ноги, обтягнені вовняними ґамашами, озуті в добре виковзані ботики.

Крім того, що він з мамою іде в гості до мадам Доля, нічого Віті не потрібно знати. Хлопчик тутукає якусь йому самому не відому мелодію, слухає одноманітне постукування на вулиці знайдені палиці об дощані паркани їхньої безкрайньої площі і підсвідомо придивляється, як поволі здійснюється рідка зграя бозна чим сполоханих таких простих і все ж такі чудернацьких думок. Він не дуже вдивляється в них, проте на мить задумується над дуже складним, певне, містечтвом вирізування таких от «сердець» на дошках парканів.

Здалеку, краечком ока, хлопчик спостерігав, як безнадійно махав крилами вітряк під носом містечкових хат і домів на протилежному, трохи чужому, боці голоки-площі. По вікна, по вуха, здавалося, насунулися на них залізні й череп'яні дахи. Але найбільше полонить його увагу оббита бляхою будка м'ясаря, низенькі вікна кооперації і, видно крізь відчинені навстіж двері, підлога — червоно-жовтий ковзкий паркет.

Дуже рідко з'являлася у нього охота запитатися щось маму. Коли б Вітя і не добрав чогось — можна завжди промовчати або вигадати якусь історію. А втім у Сонгороді Віті все своє і все прекрасно відоме.

Ось біля повітової кооперації — присадкуватий фасонний дім пошти з напіввдавленими у стіну червоनावими колонами присів за огорожею з чавунових ґратів. За його фірткою — квіти перед вікнами і подвійний цементовий хідник до сходів, до дверей. Через вулицю над шосею — череп'яний дах лікарні. Її стіни й мертві вікна ледве проглядають із-за акації і шереху старих маслин. А ворота, крізь які можна б побачити пішоход через двір, конов'язь під дубом, розгублену полову й сіно, звідси не видно.

Хазяйським оком обводить хлопчик підсліпкуваті, поточені пацюками крамнички-хижі і дрібні майстерні на краю площі, восени залитої непрохідним багном, а літом загубленої у хмарах наче ордою збитого пилу.

Він спостерігав, як по-мужичому несміливо повертається дядьківський ходок, як коні оббризкують собі храпи болотом, як розпливається і знову відстоюється у воді блакитно-біла тінь церкви з золотими банями, золотими хрестами і глухою огорою довкола стародавніх могил, трикутник сквера в ґратах і лисоголовий цементовий пам'ятник серед нього.

По цей бік площі мешкають крамарі й службовці — надіслані й доморослі, що починають свою працю конторськими хлопчиками та посильними, а з роками меткіші та слухняні дослужуються секретарського чи бухгалтерського стола, шують собі сукняні пальта і каракульові шапки та навчаються, у всякому разі — про людське око, манір поводження. А по другому боці, в Старому Сонгороді, наймають собі хати цидульник в пишною дружиною і виводком патлатих дітей, часом аптекар і вчитель. Коваль, столяр, мельник, скляр — то селянські дворища, селянські стріхи на покручених вуличках Подолу, над поколупаним дзеркалом ріки, попід лісом.

Новий Плян — у революцію нарізані з толоки гектарові садиби залізничників, агрономів, землемірів, лісничих. Усе це необжили, ще напівміські будинки з венеційськими вікнами, помазками крейди на склові веранд і домашніх оранжерій. Скрізь на подвір'ях — глинища, дошки, солома, рогіз.

Самановий дім хваленої мадам Доля зовсім не подобається Віті. Ні мазаний, ні білений! Не дороблений! На ганкові глина, на порозі. А сад навкруги — на сад не схожий. Молодий і рідкий. Гони від дерева до дерева. — Довкола квітника, попід домом і біля дивно малого сарайчика під рогозом . . . глинище . . .

«Горód не горód, і сад не такий», — думає хлопчик у ту мить, як мама, комусь у вікні посміхаючись, відчиняє двері, хапає Вітю за ковнір і дещо театральню штовхає його в сіни.

Ще двері — і вже мадам Доля, сива жінка, у якої прямо поміж сірими буклями її зачіски й примхуватою бровою виднілася . . . дірка, що заросла ясно-зеленуватою шкіркою, здимає з нього таке похватне, таке рідне пальтечко і червону данську шапку з білим обідцем довкола голови і м'якою кулькою з вовни на довгому шнуркові. Вона крутить хлопчика, як дзигу і, заглядаючи в очі, розпитує його про всякі справи.

Віктор розповідає, що на зиму він би хотів мати кожушок з хутром, обов'язково назверх, але такого товару немає у Сонгороді, що це мама замовляє для нього чумарку на теплій підкладці в широку брудно-жовту, майже бронзову, смугу з брунотною. У хатніх капцях мадам Доля здається зовсім маленькою, як дівчинка. Очі в неї дуже гарні, масні, жваві, а на обтяженій шиї — воло.

У вітальні Вітя поспішає всістися на стілець і, слухаючи розмову жінок, пробує трохи потягнутися. Але мама знечев'я хапає його за руки і кладе їх йому на коліна. Збентежений візитом до незнайомих

людей, він забуває образитися і ховає погляд у чорну щілину ще не фарбованої підлоги. Господиня частує його яблуком, якому він радий, як визволенню. Рукам і зубам є робота. Він потроху відтягує зубами шкіру яблука, апатично гризе його і прислухається до тирад пані Доля, які розмежовувалися любуванням мамою або наївно настирливими, беззастережними і простолінійними компліментами, які мусили виглядати тільки як відвертість і щирість.

Наче між іншим, мадам Доля здіймає з хлопчика мірку на чумарку й довгі штани в чоботи або валянки, ніжно обіймає його за плечі, ласкаво заглядає в очі і трохи манірно морщить чоло. Її дуже цікавлять Вітині шкільні пляни. Вона щиро дивується його хоробрості, — адже він незабаром піде до сільської школи, поміж мужицькі діти.

Коли стидка процедура мірвання штанів, особливо холощ, минула, почалися неприємності: Віктор терпіти не міг рукавів на виріст і довгих фалд... Мама ж показувала мадам Доля, що рукав чумарки мусить наполовину закривати пальці, а фалди — сьятати ледве не по кісточки...

Яким зручним було його старе пальто: короткі рукава, саме воно по коліна — усе найшасливіше припасоване для кругосвітніх плавань кораблями в діжці води під ринкою, гарцювання з Льокою і Лойдом по джунглях вишника, плазування тернами по ярах і легких кіннотних рейдів степами. А пучок ниток на ньому чи дірочку, замість гудзика, помічали тільки мама, бабуся або Дунька.

Проте Віктор не обурюється. Він звик, що мама застьогує йому штани посеред живота, а Віті хотілося б натягнути їх аж на груди, ледве не на бороду, що вона ставить стільці сидінням під стіл, а Вітя охоче розсовує їх по всій хаті так, щоб вони міцно впиралися бильцями в стіни...

Хлопчикові дуже хочеться розповісти мадам Доля про найрізноманітніші справи. Він уже любить її. А вона не ховається із своїм захопленням Вітиним розумом, красою і вихованістю.

Щоправда, він звик — його всі люблять і хвалять. Приємні почуття надають йому певности в стосунках з людьми і бажання бути з ними ласкавим і ніжним.

До мадам Доля йому хочеться підбігти й обхопити руками її короткі товсті ноги в розшитих срібними зорями капцях.

Мама спостерігає хлопчикову схвильованість, його потяг до ласкавої бабусі. Мама все знає і тихо гладить покладену в її долоні Вітину «лапу», мов приказує: «Не йди, лишиш зі мною, заспокійся, мій собако». Віктор перестає думати про мадам Доля. Крізь тихий сон застеленої вицвілим килимом кімнати з спітнілим венеційським вікном йому вчувається заведена, звичайно, татом найніжніша в їхньому домі ласка — «собака». Він не здіймає голови, а знає, що на нього дивиться мама. Крізь нього.

Згодом Віктор сидить за круглим — зовсім круглим! — чайним столом і вже помахує ногами. Він неспішно розглядає, як на стіні

жовтою плямою відбивається абажур тяжкої лямпи на столикові біля витертої місцями — наче дві півкулі на мапі — отаманки і мріє про те, як часто він з Льокою приходитиме сюди в гості. Літом — прямо городами можна прийти: пролізти крізь огорожу з колючого дроту і через сади...

Віктор прислухається до розмови жінок, а разом з тим перший помічає появу чудернацького господаря дому: не підперезаний френч, закручені догори вуса, як на вивісці перукаря, шерстяні панчохи до колін, а особливо сандалі — усе здається дивним хлопчикові.

Привітавшись з мамою, землемір повернувся і вийшов... — В уяві хлопчика він залишився диваком, що сидить у самановій пустці ціліснійкий день і чекає, коли його покличуть їсти або привітати гостей. Та ще коротка посмішка і зуби під вусами запам'яталися.

Жаль, що Доля не сів пити чаю. Віті хотілося почути, як це можна говорити по-українському з «акцентом», з німецьким акцентом...

— Чодово, чудово! — перебільшуючи своє захоплення, залемментувала мадам Доля, помітивши, як Вітя долонями підносить до губ гарячу склянку чаю. — Зо зюс, зо зюс! — ажкала вона по-німецькому, ламаючи свої, здається, руденькі брови, заважаючи Віті чаювати. Мама ж не виявила ні найменшого захоплення і глянула на нього пустими очима.

Мама вже казала Вікторові, що всі чисто речі мають і українські, і німецькі, і французькі і т. д. назви. І він їй зразу повірив. При відповідній нагоді, він би і сам висловився в подібному дусі, хоч у глибині душі якийсь голос переконував його, що справді наговоритися можна тільки по-українському. Так між іншим було і з німкенею, мама казала «українською німкенею», мадам Доля, і з...

Серед пануючої вдома стриманости, забувся нікчемний привід до захоплення, а сама мадам Доля непомітно заблудилася серед сонгородських буднів. Та запам'яталася, в'їлася в пам'ять похвала: не німецьке «зо зюс, зо зюс», а українське «чудово, чудово!»

Прощаючися, мама посміхнулася до мадам Доля і майже зовсім холодними очима дивилася на рожеві щоки дуже чимсь збентеженої жінки, потім взяла гарячу Вітину руку в свою мляву. Раптом за фірткою, на вулиці, на стежці понад боронами ще не в'їждженого шляху і розкуйовдженими та запиленими пиріями попід дротяними огорожами й парканами, Вітя, заступаючи мамі дорогу, зупиняється, обіймає її ноги, простягає руку до її шиї — палаючий, просвітлений і неперпельивий.

Наче в напівсні Віктор роками марив про якусь солодку похвалу, про якийсь не зовсім певний захват, про гаряче «чудово, чудово!» Вони підкрадалися до нього в сумне надвечір'я, коли хлопчик блукав настороженими клітчастими тіннями парканів зарання приспаного містечка або в пізній час, коли в ліжкові він знов підхоплював під себе й натягав на голову покірну ковдру, щоб заховатися від хижо розмальованого неба за вікном. Що пильніше хлопчик приглядався

до своєї мрії, то чистіші зорі розсипалися збитим чередою порохом і осіннім багном, то далі стелилися вони — сонгородською толокою, за цвинтар, за ліс на видюколі, за обрії...

Вночі, коли скручена калачем бабуся стогнала, сопіла і кидалась уві сні від страшних марив, Віктор вибігав стежкою до щойно піднятих арабських караванів у Саларі, на лісисті узбережжя американських великих озер зі стрілою індіанських човнів на обрії, в околиці святого міста Бенарес...

Похвала робила з хлопчика чудо. Мамина мовчазна посмішка або веселі татові очі — і Вітя розпливався в radoцax. Заглядаючи в розпечені до червоного дверята груби, він бачив перед собою поля палаючих свічок, мерехт стародавніх ікон і попелясті платки богомольних бабів. Себе бачив у церкві — поруч баби Тарасенчихи. А згодом помічав другого Вітю. Наче переселявся в нього. Відчував, як це «чудово, чудово» стиха підштовхувало його в плече і підіймало його ногу на сходах до катедри. Поки він сходив, на його постарілому обличчі, від подиху вітру в церкві, влялася сива борода, ворушилося жовтяве, як гусеня, волосся над вухами і потилицею...

Ось він уже на катедрі. Церква перед ним — як на долоні. Куряться свічки, кам'яними плитами підлоги поблискують мужичі чоботи на притворі, рясніють хустки на бабинці... Серед наповпу Вітя ясно розрізняє незграбну, мов з дерева вирубану, постать баби Тарасенчихи — саме її тяжка рука тягнеться запалити нову свічку, і маленького сухого хлопчика біля неї, з восковим обличчям і скляними мальованими очима... І забути цього хлопчика ніяк не можна. Його та вівтар...

Додому поверталися схожим на схід ніжного сонця надвечір'ям. В ясных туманах рожевим і жовтим вогнем горіли подвір'я, городи і сади, а підведені широкими тінями будинки над площею супилися і кам'яніли. Віктор шмитає клітчастими тіннями парканів засипаючого містечка, мама відверталася від сонця і захищалася від нього долонею, рукою.

Завертаючи на площу, Віктор помітив, як крізь браму під дзвіницею виносили смішно високі короги — на трикутниках золотих шнурів торочкуваті полотнища барвисті. Він любив спостерігати, як на добре знаний йому широкий і делікатний дрібноплитчатий пішоход між собором і дзвіницею висипали сиві дядьки без шапок — завжди заклопотані, засмучені й зіпрілі, як у дверях церкви й перед брамою ледве не до землі схилялися тяжкі короги з соломчатого золота — на них вишито голови святих на оксамитному тлі, темносині, лілові, потім ще блакитну корогу — аж білясту на вигинах і складках, і криласту таку, хвостату — з шовку. Нарешті виносили бронзовий хрест на короткому держаківі з коштовного дерева. Його в дверях нагинали ледь-ледь.

Дзвонили по мертвому.

Дунька швабрувала ганок. З дощок здіймалася густа пара смугами. Щоб не забрудити підлоги, мама взяла Віктора під руки й перенесла його в передпокій, а Дунька кинула їй під ноги ганчірку й простелила до дверей мокрий лантух.

В ідальні справді чекав на маму Леонид Васильович, сидів на канапі й читав газету. Біля нього стояв і розглядав щойно подаровану йому доктором книгу — сторінкові малюнки всіляких заморських звірів — білоголовий Льока.

— Бач, яка шия? А голова маленька!

— Бачу, бачу, — посміхався доктор, а зачудований хлопчик знов звертав увагу гостя то на особливо смішних, то на захоплююче яскраво розмальованих африканців та азятів хвостатих.

Бабуся мовчки докурила з Леонидом Васильовичем цитарку і вже готувала на стіл.

Віктор одержав казково розкішну книгу байок — золотий том з портретом автора, носатого діда з баками на всю щоку. Чудова книга сподобалася й мамі. Але Віті в цю годину найбільше хотілося залишити подарунок на отаманці, на стільцеві або на ліжкові в спальні трохи полежати, щоб вискочити з Льокою в садок, вибігти на толоку й встигнути простежити, як проноситимуть на цвинтар покійника.

Льока спершу чомусь дивно й неждано впирався, але мама, слава Богу, не всаджувала дітей до столу.

Тягнувши брата за руку, Віктор ще вчасно вибіг до канави на межі площі й толоки.

З старого Сонгорода підходили люди — приставали до похоронної процесії на площі, чекали на неї на толоці або йшли прямо на кладовище. Над могилою зібралося їх уже здалеку помітний гурт.

Віктора захоплювала велич трагічної події, небуденність настрою глибоко й щиро розчулених людей, навальна сила натовпу. У таку годину люди переображалися. Не дарма пишались барвні короги й поблискував серед натовпу на толоці хрест.

Жадібно розгорялися хлопчикові очі. Він міцно-наміцно тримав Льоку за руку, а бачив перед собою цілі лінії одноразово збігаючих у канаву, а потім на єдину мить зрозгону піднятих над травою чобіт, що задирали край толоки й борознили вогку глину й чорнозем, бачив грандіозні панно сірих жіночих голів сонгородських селянок впереміжку з портретами горем прибитих і буйних, голомозик і пишноволосих дядьків та ескізи козацьких вусів і мужицьких картузів і шапок у мозолястих, схожих на коріння, руках. Точилися серед людей неземного багатства полотнища корогов. Давно потонув, згубився серед баштану голів хрест. Пропливла над платками й чупринами до заволоченого вчором цвинтаря труна.

На три людських віки засіла у хлопчикових очах широка черво-

ним підбита золота ряса й кадило костистого й стрункого священика з сивою біблейською бородою і, схожою на широку призьбу, лисиною. Запам'яталася кухонна марля, штучні троянди, одна на одну складені руки і гостроноса мумія жінки над домовиною. Пилкою різнули очі паперові зубці на краях жовтеньким пофарбованих сучкуватих дощок домовини.

Вдома хлопці застали вже й тата.

На столі горіла лампа, стояло вино в бокалах і пляшках, а головне — виднілися розпечатані коробки обгорнутого в дорогий, з одного боку навіть срібний папір печива й шоколядних цукерок. За столом тато, гість і бабуся задоволено палили цигарки. Леонид Васильович манірно, вдавано манірно, випускав дим з рота крізь живцем, завжди здавалося, підсмажені губи і неспішно розповідав анекдоту, густо пересипаючи звичайну мову церковними словами. Тато до нестями реготався, витирав сльози хусткою. Мама й бабуся теж сміялися. Тільки мама, підтримуючи чоло пальцями й закушуючи то верхню, то нижню губу, уміла стриматися, а бабуся по-старечому зморщивши короткозорі очі, хіхікала й прискала зо сміху без усякого сприму і навіть просторікувато. Зовсім заплющивши очі, вона так вимахувала руками, наче когось не допускала до себе або відганяла набридливих мух.

Потім доктор, усміхнений і червоний від задоволення, узяв на руки Віктора і захистив, між іншим, його від татових скарг, кажучи, що хоч хлопчик і справді худий, але дуже м'язистий. І що це — головне.

Але що довше він сидів на колінах у гостя і розглядав руки лікаря, нігті, пальці й червонувату від якихось натирань шкіру, то менше йому кортіло запитати, чи сьогодні з'їдять усі цукерки й печиво, чи ще лишать до іншої нагоди. Вітю надили хтозна навіть йому потрібні такі розкішні коробки, особливо та з печивом — велика, глибока, з чудовим верблюдом на покришці.

Вітя довго ще займався ними, про щось у повній мірі йому зовсім не зрозуміле подумуючи, і вдивлявся сонними очима у щось схоже на мариво — мариво за докторовими руками і за ще гарнішими, незрівняними руками тата: йому згадувалося безліч людських рук, потворні пальці ковбасками або недбало позастругуваними паличками, розпухлі кістки суглобів, жовтяві й зеленкуваті нігті, плями тютюну й загнаного в пори, виглянцуюваного бруду сухого.

Як довго засиділися за столом дорослі й коли доктор вибрався додому, Вікторові не вдалося довідатися.

Хоч наступного ранку до спальні першою зайшла Дунька здійсмати з вікон фіранки, вона не відповіла на запитання, а натомість посміялася:

— А вам, паничу, навіть це знати, та?!

Віктор тоді, лежачи, хотів за це вдарити її ногою — бо який він

«паніч» і чого тут можна насміхатися? Проте клята Дунька схопила його за ноги, одним махом перевернула хлопця обличчям до подушки і добре ляснула його по одному місці.

— Щоб не брикався! — сказала й тихесенько зачинила за собою двері. Спершу розправила, натягнула на спідницю вишивану блюзу й вислизнула з спальні.

Цілий день потім Віктор безуспішно намагався помститися, корчив перекривлену гидку пику й висолоплював язика, проте безуспішно. Дунька не впізнала себе у Вітиних зображеннях, хоч він сміявся над її скаргами, найчастіше бабусі: як це у неї три дні біжать з ока сльози, а з ніздрі соплі, потім три дні з другого... Навпаки. Ставало ясным, що тим ранковим ляпасом і кінчився гарний здавалося б минулий день, день відвідин мадам Доля, подарунків і шоколяди з ромовою начинкою.

І день глибоко збуджуючої душу процесії — розмірено крокуючого містечком натовпу під корогвами.

7

Зима вже за тижні до першого снігу давалася Вікторові взнаки.

Власне, ця перехідна пора втомлювала, мучила хлопця найдошкульніше, до сліз. Зашкарублу землю добирав голий мороз. Як напередодні снігопаду, повітря пахло кригою. Часом з-за будинку дув такий різкий вітер безмежних степів України, що кінці Вітиного башлика зміями моталися у нього над головою й роздратовано сичали на небо, а фалди його нової чумарочки нехотя і тяжко, проте широко надувалися й оголювали хлопчикові ноги у кавказьких буяково-червоних валянках і калошах, від яких на землі, на притрушенім морозом листі й піскові залишався дірчастий, як тертушка, слід. Сад уже з ночі відвернувся від заводських будинків і дружньо рвався геть — хотів, поламавши стовбури дерев, перекотиполем перебігти толоку, ордою прочесати Старий Сонгород, пронестися з гори в самісіньку долину, до лісів над Орчиком.

Летіти б легше було, як іти.

Повернувшись до Льюки й Лойда на ганок, що цього ранку був, власне, чардаком і рубкою крейсера, Віктор почав завзято обстрілювати ворожі кораблі на видноколі, запопадливо командувати слухняним матросом і захопленим метушнею на «палубі» псом.

Але снігу з обіцянним Дунькою потеплінням, справжньої зими з її білою красою все ще не було. Як губи виснаженої або перевтомленої людини, сіріла промерзла земля довкола. Біліла суха крига між скибами ріллі на городях. Ночами скрипіли розжитані дерева в саду над степом.

Страшенно новини хотілося — глибокого снігу.

Раз Віктор і Льока натрапили в саду на прикрашені разками снігу бур'яни й підведене сріблом минулорічне листя в лощині, в яру. — Але Дунька тільки розсердилася на хлопців, а не зраділа такій новині. Вона сказала, що в них під носом сніг випав, — і щоб зачиняли двері до кухні. Бо Дунька саме варила картоплю для свиней, тяжко повертала мішалкою в казані з масивного чавуну й наспіх підтирала спітнілий ніс і губи долонею. Не глянула навіть на Віктора, крок за ним, у дверях, напуганого й обв'язаного платком Льоку й Лойда в снігах. Сердилася.

Віктор отетерів від такої несподіваної байдужості, потім хотів сказати дівці, що вона дурна, як пень, та з передпокою зайшла,правляючи окуляри й ріденьке сиве волосся на скронях, бабуся, надиво спокійна, ні до чого не причетна і готова завжди трохи посміятися. У такому випадкові вона охоче посміялася над настобурченими хлопцями. Проти Дуньки баба не захистить, може навіть розсердитися і примусить роздягтися і йти до їдальні на цілий день, до наступного ранку.

Найліпше — вислизнути з кухні. Без усяких розмов. Мовчки.

Коли надиво тихою нічтю перший справжній сніг випав — бігти на кухню до Дуньки не було жодної потреби. Віктор не витрачав часу на довгі розглядини крізь вікно ні білої землі й білими дротами розмічених тородів, ні білих перин на дахах, ні білих брусків над дверима пригребиці й сараїв, ні білих дерев, кущів і пересохлих трав. Біля столу, не сідаючи, Віктор цмулив ще тепле молоко — доки вистачало дихання, і боявся тільки, що його примусять доїсти надкушену булку і що доведеться обов'язково чекати на Льоку. Віктор мовчки слідкував, щоб Льока теж пив молоко без передишки і не брався до булки.

Передки валянок легко ховалися під свіжий сніг. Швидко дві пари слідів з продовгуватими розчерками і собачі лапи вискочили з розкуйовджених снігів над хатою і оббігли подвір'я у всіх напрямках, городи, терник в яру, усі алеї і стежки садка. Потім вони перескочили глибоку канаву, не з розгону, а навскоси, й вибігли через її влжаний гребінь на білу толоку з синіми тіннями хмар і рідкими щітками сухого пірю. Зима...

Через кілька днів знялася така курделиця під вечір, що тата привезли з заводу саньми — і пізно, вночі. Кучер Юменчик збився з дороги. Блудили. І приїхали нарешті наче з Тагамлика, з-за саду...

Віктора саме клали спати. Але він, слідом за бабусяю, вискочив у нічній сорочечці через їдальню і передпокій до кухні й побачив, як тато обдирав крижані бурульки з вусів і бороди, потім мив руки з милом під умивальником — з носиком і мідним штепелем. Батько схопив радісно настроєного Вітю холодними руками під пахви й весело посадив його... бабусі на руки: звичайно, щоб вона віднесла

його до ліжка. А в цю мить хлопчиків так хотілося до тата на коліна.

Пригода цього вечора здалася йому такою удачею, яка могла статися тільки з татом. Так би хотілося бути тоді з ним у санях, серед бурі, сніговію, серед степу...

Тато дивно якось сміявся — весело й ніяково: як після переляку. Або: наче хуртовина була його невдалою вигадкою, невчасним жартом. А Юмен, не роздягаючись, випив горілку з склянки, витер рота рукою, пальцями, і знов натягнув на голову заячу шапку. Вийшов з хати.

Тепер він десь пробивався крізь збиту під небо хугу до економії. А може блудив понад самими містечковими парками, борсався в страшному зимовими ночами протягові «лійкою» — на «большакові», на горі біля собору або гасав степами за переїздом, на белебні — серед снігових крутежів і примхливих вітряних фронтів-шрамів, побоевищ, зударів.

Доїхати б йому до економії — кам'яних будов за парканами: хат, склепів, майстерень, амбарів і конюшень!

На ранок про хуртовину нагадував тільки скелястий, як Альпи, замет поперек дороги, з двору аж під сад, і кучугура снігу під череп'яний дах хліва.

А біля колодязя — сніг розметено. Земля виглядає. І лід на цямрині. Худі ребра й шкіру нагадують ледве прикриті скиби ґрунту на городах.

Зразу по обіді сніг пішов знову, лапастий, рівний і густий. До наступного ранку всі вади курделиці було виправлено. Тепер снігу було скрізь порівну — доброму дядькові по пояс. Тільки де-не-де простяглися підведені яснорожевими янтарними і фіялковими тіннями кантасті шпилі сонгородських сезонних Кордільєрів. Мрійливо і безнадійно поводили вусами засипані снігом куці бузини перед вікнами Вікторового будинку. Терник в яру перетворився у сяючу барвами і променями картину невідомого майстра китайського мистецтва — з терасами розквітчаних білим садів над прірвами і поверхами, ярусами хмар, схожих і на гострі або заокруглені пелюстки цвіту, і на мережані від берегів арктичні острови, білесі Гренляндії.

Обіцяне Дунькою потепління наступало зрідка та й то тільки на обідню пору. Сонце на снігах тануло поволі. Пучка його тепла непомітно топила сині, водою набряклі сліди зуття. Мокріло під снігами. Проте зарання відлигу зміняв мороз. Часто день раптом сірів і, наче лишася, покривався тіннями, а під вечір ставав шорстким, як терпуг. Сніг потріскував під ногами. Сонце, маленьке, бліде і схоже на примару, на сон, губилося в небесах, зникало. Страшно робилося надворі — ні день, ні ніч. Здавалося, що над потухлою навіки землею хтось ще на годину або на дві запалив жовтогарячий і курний смолоскип. А тоді...

У цю пору вечірню Віктор і зовсім маленький Льока тільки зрідка умудрялися залишитися на волі, під темніючим синім або сірим, безбарвним небом, на брунатним олівцем, місцями також і вуглиною наведених стежок посеред кострубатої крейди дворів. Звичайно вони вже сиділи в перенатоплених дровами й антрацитом і вже ледве не по вінця налитих сутінками, дивно понишклих кімнатах. В останніх вікнах їдальні, у складках штор кам'яніли, а згодом линяли й зливалися з присмерком химерно накроєні прямокутники і ромби з лишків м'якого та теплого світла від вечірнього сонця.

Часто слідом за Дунькою пленталася до сараю поратися біля птиці й бабуся. А хлопці залишалися в хаті — остовпілі, прислухалися з передпокою до клацання замка в дверях і до скрипу східців ганку.

Який жах: на два замки заперті... А мешкання раптом ставало загадковим, таємничим, страшним і владним. Як муха, дзижчала натоплена груба. Шум золи, що сипалася крізь колосники кахльової печі в піддувало й раптом утворювала там прикрашений жаринками дивно досконалий, гарний і гладенький Везувій, що здавався катастрофальної сили обвалом і, наче магнет, стягав долишка увагу настороженого Віктора й зляканого Льоки. Раптом голови хлопців поверталися до годинника на туалеті: він, здавалося, вдавав з себе одноразово паротяга й соборну дзвіницю.

Але найчастіше вони дружньо бігли до спальні, залазили в ноги Вікторового «студентського» ліжка й у вікно мовчки стежили за Дунькою і бабусею. Ось Дунька в юхтових чоботях, ватянци з відкопиленими кишенями і закачаними трохи рукавами, у накрученій на шиї в'язаній хустці відмикає сарай і зникає в ньому надовго. Ось Дунька тягне воду з колодязя і переливає її до приготованого відра, — видно, як вона при тому трохи наперед нахилиється. Потім жінка, присідаючи від тягару заводських непомірних відер, для дітей не видних із-за гір начищеного над стежкою снігу, норовить, аби швидше позбутися такої кам'яної води, піти підтюпцем, підбігти до сараю.

Льока показав пальцем на Розу, що трюхачком бігла собі — боком, боком, і понюхуючи сніг — від дому до навстіж відкритих, схожих на ворота, дверей сараю. Вікторові теж захотілося на ті краї... Цікаво спостерігати, як Дунька тягне воду, як напружено намотується цеп на продітий скрипучим пругом заліза — закрут його на кінці служить ручкою — дерев'яну катушку, цікаво глянути на прив'язану до крицевого кільця на кормушці корову Машку, штурхонуту сухою хворостою й зігнати з належаного місця в сажі на соломі свиню, зазирнути крізь накинута на гачок сітчасті двері курника з темними сідалами, а часом і прогнати палицею або витягти за вуха надвір раду заскочити туди за яйцями Розу.

Бабуся нарешті дочувгала до хліва і надовго пірнула в небуття. Не видно нікого на бруднуватому в цілому подвір'ї. Снігу б нового...

Хлопцям набридає заглядати в надмуханий і розтертий пучками

пальців скляний п'ятак на густо розшитій лілеями й трояндами зимовій шибці вікна: чи ще не закручують на шпугу двері сарая? чи не йде вже до хати бабуся? Адже повільне згасання світла дня в чотирьох стінах мешкання ще страшніше, ніж надворі.

Під цю пору здається, що кімнати освітлені не розкішно вигаптуваними лютим морозом вікнами, а сяючим озерами, ставками й морськими затоками мерехтом слизьких кахлів груби з парою подвійних чавунових дверець і мідним душником з ланцюжком.

Інокли Вітя, а за ним, звичайно, і Льока, боявся глянути на пустку-хату, відвернутися від майже темного вікна. А часом, вбігши зі спальні до їдальні, хлопці падали коліними на підлогу й, здавалося, безконечно довго плакали, ридали, прилягаючи до канапи обличчям, обіймаючи її розпростертими руками: «Мама! Мама!»

Але що не минає на світі?

До хати поверталася бабуся, приносила з собою повен передпокій холоду.

— Не відчиняйте дверей, дітки, — каже вона майже байдуже, — я зараз роздягнуся і запалю світло. Застудитесь! Не пустуйте!

Слідом за нею, з відром гарячого молока, заходить Дунька. Чути — Дунька йде: чоботи перед ганком оббиває. За нею з усього розмаху грюкають двері, а потім ще стукотять трохи на замкові, як зуби.

Бабуся справді з'являлася в кунячій у присмеркові їдальні з сирниками в руці й запалювала нашу гарну лампу на довгій шпіді, що звалася «Чудо». Зразу гніт горів червоनावим і курним полум'ям і тільки двома трьома зубцями, а коли бабуся одягала на лампу скло й висовувала гніт дужче — світло вмить набирало форми вогняного кола кольору добре втертого гогеля-могеля. Як поблискував тепер накрохмалений льон скатерті! А хата знову стала такою любовою і ручною, як Мурка. Зовсім, зовсім не страшною.

Коли після чергувань у лікарні додому поверталася мама, часом заклопотана, наче їй легше було б залишитися на праці, ніж спочивати вдома, а часом і надзвичайно рада-рада, коли приходив з заводу — і майже завжди приносив для дітей обгорнутий в крамничний папір пакунок — розпечений морозом тато, Віктор не міг далі бавитися з Льокою всілякими дурницями, не міг не кинути навіть розглядання найцікавішої в домі книги — Аркасової «Історії України». Льока від радості біг на руки до мами або тата й горнувся до них жадібно, а Віктор, широко й потворно розчепірюючи ноги, починав плигати через усю їдальню від столу в спальню. А потім ще назад. Радіючи, він корчив при тому схожі на карнавалові маски жахливі пики.

— Ради Христа! Припини ці вихилеси! — звичайно наказувала мама.

Образившись, хлопчик і після вечері вже, досить довго, розмальовував кольоровими олівцями свої старі книжки. Особливо охоче він чіпляв жирафам окуляри: червоні, зелені, жовті й брунатні. Вікторові

глибоко запала в душу неждана проте серйозна замітка — це зразу видно й чути — лікаря Леоніда Васильовича про короткозорість цих, власне, гарних тварин. Гарних, безвинних і полохливих.

— Як це «короткозори»?! — негайно для певности перепитав хлопчик.

— Підсліпкувати.

— Тоді Віктор відбіг від Леоніда Васильовича на середину кімнати і, намагаючись уявити собі становище такої короткозорої дивовижі, зображав жирафу і довго блимав очима. Потім повернувся до гостя на канапу й намалював тонконогій окуляри — не зовсім гарні, не дуже круглі, але окуляри.

Бували зимові вечори, коли мама допомагала Дуньці в хліві, а бабуся мовчки поралася в напівтемній кухні. На столі у неї вже стояли напоготові полив'яні глечики під молоко й напохваті лежало приготоване для Дуньки цідило. Як зовсім темніло, бабуся світила лямпочку на повішеній на гвіздок іржавій від країв жерстяній спинці з підставкою. У плиті на кухні гототіло. Тривожно поклацували, наче зубами, каструлі на дочервона розпеченому — як шипить на ньому й вигоряє скраплена пара, бризки! — чавуні, невдоволено постукувала дерев'яна покришка на вмурованім у пічку казані з окропом.

Віктор любив у таке сизе надвечір'я сидіти на ослінчику й заглядати в пащу палаючої труби. Його обличчя, по-старечому закладене між долоні обпертих на коліна рук, рожевіло, а чоло пітніло. Льока стояв біля брата і спокійно спостерігав хижку, жорстоку красу вогню. Червона тінь спалахів заглядала хлопчикам в лиця і лизькала їхні цоки й носи, їхні плечі, ноги й взуття.

А набридало так сидіти й дивитися на вогонь — такий червоний з помаранчовими косами, з синіми зубчиками або зеленкуватий — тоді Віктор за руку тяг свого приятеля й незмінного, штального співучасника без винятку всіх витівок, капостей і фокусів від печі до холодних сіней і, сходами, аж до ляди на горіще. Інколи ж діставав з різьбленої шкатулки на туалеті ключі і відпирав нижню шухляду комода з лишками татової колекції грошей у дерев'яній скринці.

Даючи братові до рук дуже розплескану стерту монету з вибитою на ній бородатою головою або двоглавим орлом і короною, Віктор хвалився: «Бач, їй уже мільйон років! Крім тата ні в кого на світі немає вже таких грошей — погубилися...»

На щастя зима це не тільки вечірні сутінки, самота й сонні кімнати, не тільки тривога, страх і голосні такти сполоханого серця, не тільки мутна мілина чи таємничі заводи настрою в полоні блідих плям світла і кутастих тіней від дверей, вікон і меблів.

Зима — пора дивних ранків над білим цвітом дерев і кущів, парканів і дахів, над далечиною осяяних сонцем толок, байраків і перелісків, площ, полів і степу. Це пора сухих, на мороз наче вивітрених або тихих і м'яких полуднів напередодні завального снігопаду, коли цікаве сонце востаннє визирає з-за сліпучих брил небесного міжгір'я на приголомшене величчю заповідженого вже видовища містечко на самому дні безмежного амфітеатру з фантазією і смаком оздоблених жмар. Це пора чітких струменів радості й сміху під дном догори вивернутим небом і мірядів сніжинок на міста, ріки, оселі, на ліс і степ... на шапку і плечі, на ніс, повіки, губи і язик... Це пора марної люті хуг' безпросвітніми добами і родинного затишку, коротких днів і неквапливих вечорів та ночей.

Яка бувальщина, і сум і раювання, набридливо навідувалися ночами до замешеного під вікна снігом будинку під білою шапкою-горою — на межі розмашистих просторів зразу за галявинами парку й складної геометрії розгорнутих звитків містечкових садиб і дворич. Серед білого потоку чорніла тушшко наведена колія залізниці з жаринками ліхтарів біля станції та ледь-ледь рудавіли легко підмальовані санны дороги.

Скручена калачиком бабуся стогнала вві сні й просила довгов'язого дядька з рухливими моргулями на дерев'яних щелепах не забирати з хліва телички. Цілими ночами кидалася вона від страху, що її діти-сироти помруть з голоду й сошла від ще якихось жахливих марев.

Мамі часто снилося дитинство у рідному селі, епархіяльна школа з інтернатом і Петроград.

Снилося, що вона скучає за родиною і тяжко звикається з гуртожитком, що вона після вечірніх зайнять під наглядом клясної дами біжить на сходи до горища почитати насамоті. Або ще: лекція історії. Гарний і випещений учитель у рогових окулярах слухає її відповідь. Уже роки вчитель з'являється ночами й повторює: «Я не кликатиму вас тепер до кінця року. Я довіряю вам...»

І досі снився Петроград: страйк у військовий час, пустельні вулиці. Десь — постріл, другий...

А інколи — перший вечір в імперській столиці. Наче вона пробуджується, наче вона в ліжкові після тяжкої, як хвороба, подорожі з України, згадує, що вона вже в своєму новому мешканні, у чоловіка, і чує, здогадується миттю, — над ліжком він і татова тітка, столична дама.

— Гарна, — каже та, а чоловік обіймає її за плечі і вони виходять навшпиньки із спальні.

Коли уві сні морщатся мамині брови й чоло, копляються губи — значить їй сниється, що чоловікова тітка знову приїхала, щоб туман-

ним і холодним ранком повезти бідну полтавську дівчину на Невський купувати хутро, вбрання, черевики, білизну або до відомої кравчині.

Дні таємного припинення і прихованого роздратування.

Батько звичайно міцно засипав звечора на канапі: газета на грудях, газета під чобітьми. Засипаючи, він ще намагався вибачливо посміхнутися до дітей — Віктор і Льока боялися бачити тата сплячим — чи дружини, а потім тяжко дихав, стогнав, хропів, мляво глигав слину, відкривав рота. А вночі тато довго борсався у ліжкові й ніяк не міг вирватися з тьм'яних туманів підсвідомого, ніяк не міг розминутися із постатями знайомих здавна людей, що здалека все здавалися йому зеленоверхими вербами — парадом вчасно надрізаних пинькуватих стовбурів з ніжностистими верхами... до землі...

Єдина відраза — ці обрубки у мряці над його життєвим шляхом. Старі друзі...

Серед ночі батько пробуджувався й потроху заспокоювався: уся ця глупота — тільки мара. Насправді він ні з ким не говорив, нікому не казав ні слова, за петельки нікого не хапав — жодних дурниць, слава Богу, не чинив...

Ніч довкола. Напіввідчинені двері до дітей. У хаті передранкова прохолода: груба в ідальні, видно, вигоріла — стіна від неї у спальні ледве тепліла. Густо занесені, заліплені снігом шиби вишитих морозом вікон ясніли просвітами, майже світилися: місяць у саду.

На одну мить тато відчув себе раптом зовсім свіжим і бадьорим — про щось зовсім ясно подумав. А потім намацав сірника й глянув на годинника, позіхнув неждано глибоко й перевернув свою подушку холодним боком до щоки, закрив очі.

Батько часто й наяву фантазував про відважні й горді, навіть бездумні вчинки. — Так погарцювавши на волі, пошугавши в думці по-під хмарами, татові легко вдавалося із сонгородськими сусідами, знайомими і співробітниками на заводі говорити щиро й радо про все найбуденніше і начисто уникати всякого розумування.

Зфантазовані під гарячу руку славні герці й події, разом з усіма можливими наслідками цих вчинків, нарешті відпливали втому і бруднилися ясно відчутим несмаком на душі. Романтичний настрій стрімко спадав. Але повинь така лишала по собі зовсім практичні висновки. Пильно приглядаючись до власних марив, тато розчаровувався в них. На дні засохлої казки не виявлялося нічого повчального... Доводилося повертатися до будня і миритися з ним. Не дарма усім знайомим тато й здавався людиною приємно практичною, людиною з чарівною урівноваженістю й несусвітньою сумирністю духу.

Задоволений і щасливий спав у своєму ліжкові рожевоцокий Льока. Інколи здавалося, що хлопчик відкриє очі й засміється, потягне за вуздечку свого прив'язаного до поруччя ліжка вірного коня або візьме під ковдру на ніч перемерзлого ведмедика з жовтенькими скля-

ними очима. Може хлопчикові снилася пороша і пів тузені зайчат, що по черзі, колом підбігали до нього й розчісували свої вусики об палець його почервонілої над снігом руки.

Зимовими вечорами Віктор глибоко підгортав під себе край ковдри й норувив, засипаючи, укритися з головою. Він тільки закривав очі, а його вже вабили похвала мадам Доля, і мамина вдоволенна посмішка, і татова рука. Він наче губився в radoщах і мріях, сміявся крізь сон і, розкриваючись, махав руками.

Згодом хлопчикові мерещилися оббиті килимом легкі заводські сани і, наче вихор, швидкі сірі коні в темнуватих яблуках, норовисті... Хуга вже за ними, лишилася на землі, а тепер довкола — блакитні простори вічно ясного надхмар'я і наблищені мідні сонця планет ліхтарями. З хмари на хмару злітають над ніжноглубими проваллями grindжоло... На татовому пальті й чорній каракулевій шапці — сніжинки. Тато щось кричить фурманові. А Юмен з усієї сили натягає віжки й ледве не лягає вже поперек передка. На ньому підбита зайцем вушанка й баранячий кожух поверх чумарки. Сам Віктор, ухиляючись від налягаючої спини кучера, стоїть перед татом і підцьокує ледве стримуваних коней і заглядає за обліплені сяючими бурульками й притрушені снігом брили хмар — на збиту над світом білу порохняву, на земну муть. Рукою тримаючись за парканчик, яким обведено сидіння на козлах, Віктор підскакує від радості й слідкує, як перев'язані на його спині краї башлика уподібнюються до крил... Ще мить і чути вже тільки, як лопотять крила. Перед очима — безмежна блакить...

(Далі в наст. числі)

БОГДАН КРАВЦІВ: ВИДАВНИЦТВО «НА ГОРІ» І ЙОГО ТВОРЦІ

(Нова сторінка до історії українського видавничого руху) *)

Вісім років тому, 1955 року, в Мюнхені появилася книжка маловідомого і малозрозумілого широкій українській читацькій публіці, алеж одного із найбільших сучасних американсько-англійських поетів, католика й модерніста Томаса-Стернза Еліота п. н. «Вибраний Т. С. Еліот» в перекладі відомого на еміграції письменника, критика й перекладача Ігоря Костецького і з таємничою поміткою, що це «Видання на горі», до того ж серія «Для аматорів», яке то визначення мало б скоріше відштовхувати, як прихилити до книжки евентуального покупця. Книжка ширшого відгону ні серед читачів, ні серед критиків не викликала, тим більше, що її поява збіглася часою з новою кампанією деяких українських еміграційних кіл проти перекладача і видавця, якого в 1955 році, уже вдруге після 1952, тавровано як «національного зрадника» за те, що якесь там російське еміграційне видання появилася за редакцією І. Костецького, цілком окремої особи, що існує з ідентичним прізвиськом серед російської еміграції... Ця подія, що знайшла свій відгук й у сатирі Іринія Вереса, надрукованій в депройському «Лісі Микиті» (від 15 липня 1955):

Так умертвив він поета
У статті на останній сторінці:
Зрадником оклеветав,
Погрозив його жінці.
Ще й без права і без рації,
Не чекаючи на суд,
Викинув поета з нації
І... капут, —

вплинула, мабуть, на те, що протягом двох найближчих років Ігор Костецький, і як видавець і як перекладач, не проявив себе майже нічим конкретним. Дивуватися цьому і не було чому, коли врахувати безоглядність і... безпідставність веденої проти Костецького кампанії.

Одружений з відомою німецькою поеткою і перекладачкою Елізабет Котмаер, Ігор Костецький не покинув ні видавничої, ні письменницько-перекладної праці. В наступні після виходу вибраних творів Т. С. Еліота 1956 і 1957 роки появляється його ж заходами «Трояндний роман» Василя Барки в перекладі Елізабет Котмаер з паралель-

*) Доповідь на конференції Музею-Архіву УВАН, присвяченій оглядові діяльності видавництва «На горі», що відбулася 3 березня 1963.

ним українським текстом і з статтею І. Костецького про Василя Барку та з окремою передмовою перекладачки. Видану під фірмою німецького видавництва «Кесслер-Ферляг» у Маннгаймі, тиражем 500 примірників, цю книжку треба зарахувати до видавничого доробку в-ва «На горі», бо ж 50 примірників надруковано з його ж маркою. 1957 року появилася під фірмою в-ва Кесслера антологія Елізабет Котмаер п. н. «Weinstock der Wiedergeburt» — антологія модерної української лірики із перекладами із 32 сучасних українських поетів, видана за почином і заходами Михайла Ореста. Беручи до уваги особу перекладачки і безпосередню, хоч не відзначену, участь Ігоря Костецького у виданні цієї, запланованої ще 1950 року, антології, треба її також увести до доробку в-ва «На горі». Обидва ці видання були важливими починами для ознайомлення німецької читацької публіки з модерною українською поезією. Цього ж 1957 року, вже як оригінальне видання «На горі», появилася «Саломея» Оскара Вайлда в давнішому ще перекладі Богдана Лепкого, зрадженому тепер Ігорем Костецьким і з його ж передмовою.

Не пішли намарне ці два роки і для перекладної творчості Костецького. У 1957 році під маркою «Видання на горі» він знайшов можливість видати у співпраці з українським Шекспірівським товариством свій переклад Шекспірової трагедії «Ромео та Джульєтта», виданий у Мюнхені в серії «Світовий театр», і за цей час він викінчив і підготував до друку першу українською мовою збірку сонетів В. Шекспіра, що появилися 254-сторінковою книжкою як видання «На горі», в серії для аматорів у Мюнхені 1958. Крім передмови перекладача і перекладів, в цьому виданні надруковані вичерпні коментарі разом із уривками із статей і праць відомих чужоземних шекспірознавців про сонетну творчість Шекспіра.

Обидвама цими виданнями Ігор Костецький збагатив видатно українську шекспіріяну, і вони стали переломовим етапом і в розвитку самого видавництва і в ставленні пресових рецензентів і читачів до його публікацій, які визначили ці почини, як справжні досягнення, висловлюючи водночас і визнання і подив для праці перекладача і видавництва.

З того часу видавництво Костецьких, чи точніше — Ігоря Костецького та Елізабет Котмаер, бо й вона є активною співучасницею в реалізації «Видань на горі», почало рости вгору. Кожен новий рік приносить усе нові й нові видання. Продовжуються не тільки серії «Для аматорів» і «Світовий театр», але видавці започатковують нові «Музичну серію» і «Світоглядову серію». В серії «Для аматорів», крім перекладних, починають виходити також оригінальні речі українських авторів — збірки поезій, проза.

З перекладної літератури за п'ять років, від 1958 до 1962 включно, видано, крім згаданих вище «Шекспірових сонетів», ще сім речей:

на 1958 рік припадає «Вибраний Гарсія Льорка» (Новий Ульм) з перекладами Жені Васильківської, Марти Калитовської, Богдана Бойчука, Юрія Тарнавського та інших і за редакцією та з передмовою Ігоря Костецького. Видання доповнене поезіями, присвяченими Гарсії Льорці та зразками його перекладів на інші мови. На 1960 рік треба записати три позиції. Серед них найбільш імпозантний «Вибраний Езра Павнд», том I, видання, що розміром й оформленням перевищує публікації творів цього американського поета-модерніста навіть у самих США. Цей 344-сторінковий том, крім біографічної статті про «Тло поетичної місії Езри Павнда» та перекладів його творів українською мовою, вміщує зразки перекладів самого Езри Павнда з інших мов і перекладів з Езри Павнда на інші мови. Рівночасно з цим виданням окремою книжкою як видання «На горі» появилася вибір Езри Павнда польською мовою п. н. «Maska i pieśń» в перекладі Юрія Немойовського, засвідчуючи цим, що не тільки поляки можуть видавати книжку українською мовою і для українців, як це було з антологією Ю. Лавріненка «Розстріляне відродження», але що книжки польською мовою і для польських читачів можуть видавати й українці. Завершилася активність з-ва «На горі» 1960 року ще й книжкою прози й есеїв відомого німецького письменника-експресіоніста п. н. «Вибраний Казімір Едшмід» в перекладах І. Костецького, М. Ореста, О. Ізарського та ін. і з статтю В. Лещинської про цього письменника, з творчістю якого пробували познайомити українську читацьку громаду на Україні в 20-их рр., крім В. Лещинської, ще Степан Савченко та Олена Селіхова і на еміграції — М. Орест.

1961 рік позначився в діяльності видавництва двома перекладними працями: «Вибрані Клер та Іван Голль» за редакцією і в перекладах Елізабет Котмаер та Ігоря Костецького, алеж передусім монументальним томом двох драм В. Шекспіра «Трагедія Макбета» і «Король Генрі IV» у перекладі Тодося Осьмачки, що їх цей великий і трагічний поет української сучасності мав змогу побачити в добре оформленому І. Костецьким виданні перед своєю смертю. На 1962 рік припадає найновіша публікація з-ва «На горі» — «Благовість Марії» відомого французького католицького письменника в перекладі і з передмовою української поетки Марти Калитовської і в доброму мистецькому оформленні Юрія Соловія, того ж 1962 року була опублікована драма Жана Ануя «Антигона» в перекладі Жені Васильківської.

В музичній ділянці діяльність з-ва «На горі» записалася виданням «Місса екуменіка» Александра Гречанінова.

У «Світоглядівій серії» опубліковано дві книжки: «Бенямін Мінор» Річарда оф Сейнт Віктора, теолога і філософа 12 сторіччя (видана з поміткою — «Ансбах 1960») та «Браманський епізод» про розмову Олександра Великого з індійськими браманами у версії св. Амвросія Мілянського — обидві латинською мовою з рівнобінним перекладом

польського вченого професора Станіслава Янковського на сучасну англійську мову. Остання, видана в Ансбаху 1962 року, пов'язує публіковану за рукописом XI сторіччя латинську версію про Олександра Великого із творами про нього в староукраїнській та інших літературах.

Окремого розгляду вимагає діяльність в-ва «На горі» в ділянці публікування оригінальних творів з української сучасної модерної літератури, усе також у серії «Для аматорів». Відкриває цю добре оформлену з мистецького погляду (з оригінальними обкладинками Якова Гніздовського, Богдана Доманика, Зої Лісовської та Роберта Лісовського) чергу збірка поезій видатного сучасного українського поета символіста Олега Зуєвського п. н. «Під знаком фенікса» (Мюнхен, 1958) із статтю Ігоря Костецького «Як читати вірші Зуєвського» та перекладами з Зуєвського на англійську, французьку, німецьку і російську мови. З датою Мюнхен-Париж 1959 року появилася збірка поезій талановитої поетки Марти Калитовської «Рими і не-рими» з окремим додатком її ж перекладів з чужих мов поетів — Р. М. Рільке, Ш. Бодлера, П. Верлена, А. Рембо, Г. Аполлінера, Сюллі Прюдома. Датою Нью-Йорк — Мюнхен 1960 позначений том поетичної творчости доброго майстра слова й форми Вадима Лесича «Крейдяне коло» із статтю Ігоря Костецького про його вірші й перекладами із його творів на англійську, французьку, німецьку, польську й російську мови. І вкінці 1961 рік записався в діяльності видавництва ще двома гарними книжками відомої української письменниці Віри Вовк — збіркою поезій «Чорні акації» (Ріо-де-Жанейро — Мюнхен, 1961) і її ж коротким модерним романом «Вітражі» (Ріо-де-Жанейро — Мюнхен, 1961), що є дальшими важливими етапами в розвитку мистецької творчости цієї оригінальної авторки.

Поданий нами перелік видань в-ва «На горі» охоплює двадцять дві позиції. Усе це речі тривалої мистецької і літературної вартости, усе — не «ходові» своєю сенсаційністю чи шпигуно-пригодницьтвом повісті й романи, але твори, призначені для обмеженого кола читачів і справжніх аматорів, значить людей, що їх дехто хоче нараховувати в нас на пальцях. А все ж таки усі ці видання друкуються тиражами від 500 до 1 000 примірників, і, треба ствердити, усі вони поволі розходяться і деякі із них стали вже бібліографічними раритетами, хоч і на книгарські полиці Нью-Йорку, Філядельфії чи Торонто вони попадають рідко. І саме це викликає найбільше здивування і могло б свідчити про те, що з українською духовою культурою ще не так зле, як це декому здавалося б, якщо в нас є такі ініціативні, підприємчіві і вперті люди, як Костецький і якщо видання «На горі» знаходять шлях до умів, зацікавлень, а то й кишені українців у різних країнах діаспори. І що найважливіше: уся видавнича продукція «На горі» поставлена і змістом і оформленням видань справді на європейському рівні і наставлена на те, щоб показати українців і їх куль-

туру та літературу з доброго боку. Кожен чужоземець, що візьме навіть не всі, але хоч декілька із видань «На горі» в руки, поставиться з пошаною і подивом до українських спроможностей. З того погляду, як і своїми міжнародними пов'язаннями, видання «На горі» є найкращою візитівкою для української літератури у вільному світі.

На іншому місці, в нашій статті про «Поезію Заходу в українських перекладах» («Сучасність», кн. 4 за квітень 1962), ми вже мали нагоду ствердити на підставі бібліографічних даних, що видання з перекладної західної поезії на еміграції перевищують не тільки своїм змістом і виглядом, але й кількістю такі ж видання, публіковані на Україні в умовах нібито власної державности. В УРСР за 1954-1961 року усі державні видавництва спромоглися на опублікування всього 12 видань із тієї ділянки. На еміграції за той же час появилось 15 видань — усе приватними засобами і заходами окремих одиниць. А між тими 15 виданнями головну частину — шість — творять видання «На горі», здійснені Ігорем Костецьким й Єлизабет Котмаер. Таку колекцію, рівнорядних і змістом і зовнішнім виглядом видань, як здійснені досі публікації в-ва «На горі», важко було б вибрати з усіх тих сотень назв, що їх опублікували за той же час — з 1955 по кінець 1962 року — Держлітвидав та інші видавництва Української РСР.

Ще треба пригадати, що вся ця багата, різностороння видавнича творчість, бо тільки так можна визначити видавничу діяльність в-ва «На горі», розвинулася з дуже непомітного, здавалося б, почину: першого числа, опублікованого 1946 року в Регенсбурзі заходом І. Костецького часопису чи точніше — журналу красного письменства і мистецтва «Хорс», що в ньому були вже і Барка й Осмачка, і переклади з Готфріда Страсбурзького, Петрарки, Гельдерліна й Гарсії Льорки, усі вони і багато інших, що їх твори видало чи ще плянує видати в-во «На горі». З того погляду «Хорс» 1946 року треба визначити як передтечу видань «На горі» 1955-1962 рр.

Видавництва такого мистецького діапазону, тематичного засягу і з такою продукцією, і до того розрахованого на обмежене коло аматорів, в українському книжковому русі ще не було. В 1918-19 рр. виникла була в Києві спроба видати переклади з модерної західної літератури маленькими книжечками й були опубліковані Вергарн, Метерлінк та інші. Але почин цей обірвано, як багато дечого іншого із встановленням радянської влади. В 1921-24 рр. розвинуло широко свою діяльність на еміграції засноване Антоном Крушельницьким й Остапом Грицаєм видавництво «Чайка», опублікувавши, крім низки оригінальних творів (здебільша самого А. Крушельницького), за ці роки ще 13 книжок перекладів із світової літератури: В. Гюго, Т. Готье, Ч. Діккенс, А. Доде, Г. Еберс, Г. де Мопасан, А. Мюссе, Стендаль, Л. Толстой, Г. Фльобер у перекладах В. О'Коннор-Віліньської, М. Шрага, Н. Суровцової, Б. Чорного, М. Троцького, С. Пашенка, В. Тюлюпи й із статтями чи передмовами Остапа Грицає. Це ж видавництво «Чайка»

плянувало ще десятки видань перекладів з усіх літератур світу, але в силу політичних умов мусіло припинити свою діяльність. В порівнянні до в-ва «На горі» видавництво «Чайка» було розраховане змістом своїх видань (повісті, романи, інколи драми) на широкого читача і до того ж і те, що воно дало, було вможливлене наявністю українських державних грошових засобів, з вичерпанням яких закінчилася і продукція видавництва «Чайка».

Пригадуючи ці факти і стверджуючи місце видавництва «На горі» в історії українського книжкового руху та висловлюючи подив і визнання ініціаторам і реалізаторам його видань, хотілося б побажати їм запалу, снаги і витривалости для здійснення широко запланованої ними видавничої програми, представлені в монтажному репортажі Юрія Соловія про його «Відвідини „На горі”», що його він визначив, як «спробу інтерв'ю з додатком практичної есхатології» («Сучасність», кн. 11, 12, 1962). Ця програма в первісному пляні охоплювала б 60 назв. Із того здійснено досі двадцять дві. Коли зважити, що зреалізовано цих двадцять два видання за 8 років, то треба думати, що Костецьким пощастить здійснити усю дальшу програму, і ще з наддатком. Тим більше, що про якусь «чудернацьку старість, яка отаборилася „На горі”», як це пише Соловій, не може бути й мови. Ігор Костецький й Елізабет Котмаер люди в розцвіті й силі віку. Костецькому стукнуло тільки 50 років (про Котмаер не знаємо), і тому ж він має повне право трактувати зроблене тільки як початок усього того, що він може дати і дати. Сьогодні Ігор Костецький і віком, і своїми перекладними і видавничими успіхами справді таки на горі, на вершинах, як це засвідчує поставлена сміливо і з виправданими претенсіями назва самого ж видавництва.

ЕМАНУІЛ РАЙС: ПРО ЛЮДСЬКУ ВАРТІСТЬ ОСОБИ МИСТЦЯ

З приводу виставки Л. Гуцалюка

Особливо в нашу добу постає питання про людську вартість особи мистця. Звичайно це питання ставлять так: мистецтво не може бути самоціллю в час, коли страждання людей такі великі, як сьогодні. Мистець зобов'язаний поставити свою творчість на службу людства. Існування мистецтва виправдане лише тоді, коли воно є засобом для досягнення інших, вищих цілей.

І тут починаються розбіжності. Кожен вимагає, щоб мистецтво служило саме його цілям, у більшості випадків тій чи іншій політичній партії, яка ніби єдиною втілює істину і добро в нашій юдолі сліз.

Такий підхід до мистецтва і його мети — засадничо неправильний, і єдине, чого він досягає, це — пригноблення і змертвіння мистецтва. Обмежуючи свободу творчості, він рубає під корінь саму суть мистецтва, що здібне зростати виключно в умовах повної свободи. Позбавлене свободи, як рослина, позбавлена світла і тому не спроможна витворювати хлорофіл, воно задихається.

Зрештою, так міркують головним чином політики та інші люди, що в мистецтві нічого не тямлять, мистецтва не люблять, його не потребують. Таких людей менше, ніж звичайно прийнято думати. Але вони голосніше від інших кричать про себе і мають більший вплив на хід подій. Доказом цього є факт повсюдного існування фолкльорного мистецтва, звичайно мистецьки баздоганного, хоч часто формально хаотичного.

Знищення і загибель фолкльору у міському житті вказує тільки на наявність глибокого неладу в сучасній цивілізації, переважно міській.

Нормально місто, тобто центр, повинне досконалити, розвивати і оформлювати сирий матеріал фолкльору. Замість цього, воно фолкльор душить або ставить його на службу чужим йому цілям. Навіть у найкрайніших формах сучасного модернізму (звичайно, при умові, що маємо справу з справжнім мистецтвом) досвідчене око легко розпізнає елементи і фолкльору і клясичної спадщини.

Все це не означає, що мистецтво — зайва забавка «пересичених буржуа», позбавлена моральної цінності і змісту. Зовсім навпаки: без серйозної духовної основи мистецтво стає незначним і поверховим, його якість робиться сумнівною, а успіх (якщо такий є) виявляється слабим, залежним від моди та інших недовготривалих злободенних обставин.

Дуже трудно відповісти на питання — звідки мистець черпає матеріал для творів свого мистецтва? Говорю я, звичайно, не про предметний матеріал, що служить для втілення, — не про камінь чи глину для архітекта чи скульптора і не про музичні інструменти для музики, а про те, що підлягає втіленню у представлених нам природою земних предметах.

Як розглядати внутрішній світ людини як лінійку, вузький кінець якої зникає в безмежності і включає в себе весь космос, то мистець знаходить все потрібне для своєї творчості у глибинах свого внутрішнього світу.

Коли ж особистість людини є лише сіткою, яка скоплює мерехтливі зміни у світовому просторі чи візії, приступні або неприступні сприйманню зовнішніх почуттів, — тоді головним джерелом творчості мистця є сукупність зовнішнього світу, який його оточує.

У рамках цієї статті ми звичайно неспроможні заглибитися у розгляд цього найскладнішого філософічного питання. Для нас важливе зараз одне: звернути увагу читача на незбагненну глибину джерел творчості, незалежних од свідомого втручання особистості мистця, безсилою стосовно до них.

З другого боку, ці явища — також вкрай нетривкі, підгеглі найменшим хитанням, здібним їх заглушити. Особливо ж вони бліднуть і зникають при всякому дотикові до грубої матеріальної дійсності.

Для мистця вони — невідомо звідки явлена даність. Тому кожне необережне втручання свідомості в цю ділянку ризикує знищити це таємниче відкриття. Кожне мистецтво є передусім мистецтвом поводитися з цією вологою, що просочується з глибоких підземних шарів особистості, її треба вивести на поверхню і зафіксувати в приступних для людського сприймання формах.

Духовий зміст мистецтва криється і в тих покличах, що доходять до душі мистця з пітьми невідомого, і в тих шляхах уловлювання й оформлення їх, які він знаходить.

Стосунок між зовнішньою дійсністю в тому вигляді, в якому вона сприймається нашою свідомістю, і тими покличами і візіями, якими живиться мистецька творчість, — складний. Він приблизно подібний на стосунок зовнішнього світу до змісту наших снів. Пам'ятаю, у моїх дитячих букварях була свого часу притча: «Хлопчику приснилася каша, але не було ложки, щоб її їсти. Наступної ночі він ліг спати з ложкою в руках, але йому не приснилася каша».

Те саме й тут. Важливе не те, що мистець побачить, скажімо, дерево. Цього мало для того, щоб він зміг його по-мистецькому передати. Для цього потрібне, щоб він зміг побачити це дерево в собі, з заплющеними очима, особливим, придатним для мистецького відтворення способом.

Кожне ж «писання з натури», «наслідування природи» і т. п. — це не мистецтво, а тільки шкільна вправа з метою набити собі руку.

Як одне переходить у друге — таємниця, не приступний нашому розумінню і владі алхімічний процес.

Саме тут і вступає в дію проблема людської цінності мистця. Незалежно від щоденної дійсності, яка його оточує, сні сильною, обдарованою, значною людиною будуть інші, ніж у нікчемного, рядового обивателя чи в посередності. Не дарма і Фройд саме в снах шукав ключа до особистості досліджуваної ним людини — вона в них завжди

Л. Гуцалюк: Угорі — «Син» (олія, 1962); унизу — «Острів» (олія, 1962).

і неминуче відбивається. Вістки, які людина дістає із глибин світобудови і своєї власної душі (що для багатьох філософів — одне й те саме) — не випадкові і не рівнозначні з тими, які дістає кожна інша людина.

Як і кожен з нас в нашому поточному житті, всесвіт звертається до кожної людини особливим чином, обумовленим властивостями її особистости.

Але те, що приходить до нас з космосу, неминуче зв'язане також і з пануючим у ньому настроєм, з тим, що «висить у повітрі доби». У цьому відношенні час, який ми переживаємо, надзвичайно несприятливий — рівень духовної культури в більшості людей і навіть цілих суспільств дуже знизився. Атмосфера, яка оточує нас, перейнята злобою, гіркотою, страхом і шаленим переплетенням розгнузаних пристрастей і невдоволених апетитів всякого роду. Грізна важкість історичних подій — тільки їх наслідок, їх конкретизація в матеріальному пляні.

Саме цим, а не «виродженням» і пояснюється похмурість настрою і відштовхуюча потворність образів багатьох творів сучасного мистецтва. Мистець може відтворювати тільки те, що є. Поки дійсність, видима і невидима, буде отруєна випромінюваннями нашого безсилового розпаду і безсердечної жадоби, нашої боягузливості і слабости, не буде щирої радості і безтурботної веселости в краях нашого мистецтва.

Примус, навіть добровільний, тут безсилий. Він здібний породжувати лише нікому непотрібну, нікого не переконуючу казенну офіційну мораль. Мені відомі випадки мистців, які стримувалися від зображення негативних сюжетів з етичних міркувань — щоб не погіршувати пануюче в світі зло. Наслідок виходить жалюгідний — від того, їх особисте втрачає всяку силу і цікавість, стає ніяким і малозначним.

Тут потрібен більш глибинний підхід. Замість своїх візій, над якими мистець не має сили панувати, він повинен спрямувати свої зусилля на самого себе. Міняючи себе на ліпше, розвиваючи своє я в обраному ним напрямі, він може змінити відношення світу до себе, а отже й надсилані йому образи.

Більш досконала особистість неминуче досягне більш досконалого виразу свого внутрішнього світу, своєю чергою ушляхетненого зусиллями і працею мистця над собою.

Твір мистецтва завжди відбиває властиві мистцеві хиби. Приховати їх неможливо. Так само як і позитиви чи свої справжні, потаємні думки.

Те, що насамперед вражає в живопису Л. Гуцалока, — це висока людська цінність його особистости. Уже при особистій зустрічі відчуваєш в нього спокій і внутрішню силу. Говорить він мало, але все сказане ним має вагу і вартість. Зовнішній світ для нього лише велике зборище вражень, мета яких пробудити його внутрішній зір. Він не нав'язує своєму мистецтву ніяких філософських, політичних чи інших поглядів і теорій. На моє питання, як він ставиться до безпредметного мистецтва, він відповів, що ніколи не знає наперед, що у нього

вийде, і тому до нього не можна прикладати ніяких теорій.

І разом з тим у нього виходить не тільки космос, а не хаос, але й кожний мазок несе в собі незнищимий слід його творчої особистости.

Так певно діється тому, що стрункий космос передіснує в його душі. Перш ніж творити свої картини, Гуцалюк створив і збудував себе самого. І в цьому його сила. Все, що він робить, носить печать цієї стрункої внутрішньої архітектури. Гуцалюку вистачає вслухатися в глибини свого «я», щоб картина виростала органічно, як рослина, за тільки їй властивими законами. Одна фарба породжує другу, одна виходить із другої, мазок за мазком — і виходить... не буйний фарбний вир Гофмана або Аппеля, а якась, досі невідома жива істота.

Кожна з картин Гуцалюка — нова жива істота, появи якої ніщо не провіщало. Спорідненість між ними є, і впізнати картину роботи Гуцалюка серед тисяч інших — завжди можливо, але є і неповторне в кожній з них. Форми і фарби взаємно обумовлюють одне одного. У них немає нічого «за волосся притягненого». Місце і звучання кожної фарби природні, як природний тон доброго актора, який не «виконує» свою роль, а вміє в неї вжитися і відтворити виконуваного персонажа з середини.

Різноманітність Гуцалюка — в різноманітності сприйманої ним навколишньої дійсности. Він реагує на все — навіть на негативне. Але під його твердим і спокійним поглядом потворність втрачає свою застрашаючу огиду і якомсь включається в цілість його космосу — його теплих, м'яко опромінюючих образів і фарб. Мотиви туги і розпачу надзвичайно рідкі в його творчості, але їх поява — найвірніший доказ його правдивости і неупереджености. Не зважаючи на його спокійну силу, зло часом його бентежить, хоч ніколи не пригноблює. Він виглядає перед ним розгублено, усвідомлюючи (чи відчуваючи) усю серйозність трагізму життя, але він його не шукає і не смакує його, ним не кокетує, як багато наших сучасників, пригноблених тривогами історії і особистого буття.

Внутрішній запас здорової сили як правило завжди перемагає: то похмура подробиця вилокветується, розгалужуючись фарбами по полотну, то вона зрівноважується свіжістю і чистотою тону, то пересичена до краю радістю сусідня картина зводить попередню до неминучого, але обмеженого епізоду.

Цікаво, що довго і після виходу мого з виставки Гуцалюка, не зважаючи на погану погоду, у душі моєї жило відчуття світлого і яскравого свята — відчуття мовчазної і напруженої радості.

Так наче б Гуцалюк у тиші своєї майстерні готує згущений концентрат раю, який у відповідний час вишлететься назовні і наповнить собою всесвіт.

У живопису першого ліпшого з найпередовіших і творчо багатих народів нашої доби Гуцалюк міг би посісти видатне місце. Він ще молодий, і тому я вірю, що воно так і буде.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

СТЕФАН В. КОЗЛОВСЬКИЙ: ПОЛЬЩА ТА ЇЇ СУСІДИ

Якщо говориться про сучасну Польщу і її сусідів, то мається на думці постале 1945 року державне утворення, яке називається «Польська Народна Республіка» і яке лежить між Бугом і Одрою, між Балтикою і Чехо-Словаччиною та Україною. Мова йде про комуністичну т. зв. сателітську державу, 96 % населення якої становлять поляки. В теперішні кордони поляки були втиснуті 1945 різними зовнішніми силами, не зважаючи на факт, що вони самі в цьому напрямі жадної ініціативи не проявили. Хочу докладно висловитися: цими зовнішніми силами були, на думку польського загалу, передусім німецька агресія на Польщу і згодом така ж агресія на СРСР. Остання агресія уможливила радянський протинаступ, завершенням якого був влом Росії (цим разом під комуністичними прапорами) в Західну Європу аж по лінію Ельба-Трієст. Черговою зовнішньою силою, яка втиснула поляків у теперішні кордони, були умови Тегранська, Ялтська та Потсдамська, при укладенні яких ніхто думки поляків не питався, коли польські союзники не спромоглися протистояти російській пристрасті до завоювань, висловленій диктатором СРСР.

Нарешті, треба згадати ще одну зовнішню силу: сьогодні це невідчутне, але при замкненні поляків у теперішні кордони вже співдіюче явище — досі недосліджену, хоч існуючу в усьому світі, тенденцію кристалізувати багатонаціональні простори в одну замкнену в собі одномовну цілість. Це явище, зокрема правильно це недооцінене політиками, відотравитиме очевидно вирішальну роллю при майбутньому державно-політичному розмежуванні поляків від їхніх сусідів.

Теперішніми сусідами поляків є: німці на західному кордоні, чехи та словаки на півдні, українці на південному сході, білоруси та литовці на сході і нарешті росіяни на півночі, у т. зв. «Калінінградській області», тобто у створеному з північної частини Східної Пруссії енкляві Російської РФСР. В порівнянні з сусідами перед другою сві-

---

Автор статті, польський публіцист, є постійним співробітником журналу «Культура», який появляється в Парижі. Його публіцистика присвячена передусім пильному стеженню за налагодженням німецько-польських взаємин, зокрема якщо мова йде про німецьку ініціативу в цій справі. Опублікована тут стаття є висловом думок, виголошених в доповіді на одному німецькому дискусійному форумі в Мюнхені. Одночасно стаття віддає зміст ряду доповідей цього автора на різних інших німецьких форумах.

товою війною Польща втратила безпосередні кордони з Латвією та Румунією, зате зіткнулася з росіянами в поділеній Східній Пруссії. На цьому місці хочу звернути увагу, що Польща 1939 року була відділена від етнографічної Росії та від адміністративного терену РРФСР вільною Латиською Республікою і Українською та Білоруською РСР. Батато західніх європейців не бачить суттєвої різниці між українським чи білоруським і властивим російським кордоном. На ділі, зокрема для поляків, існує в цій справі колосальна різниця.

Повоєнні кордони Польщі з німцями, українцями та білорусами улягли істотним географічним змінам, однак сусідство з ними залишилося. Польсько-чесько-словацький кордон — сьогодні найдовший і становить коло 1 200 км, — майже не змінився після останньої війни. Одночасно чесько-словацько-польські взаємини ґрунтовно перетворилися: зникли передвоєнні тертя, викликані діяльністю «Малої антанті», а різне та окремішне ставлення Чехо-Словачини та Польщі до росіян і до СРСР тепер вирівнялося. Сьогодні властиво немає жадних підстав турбуватися майбутніми чесько-словацько-польськими дружніми сусідськими взаєминами, хоч стосунки між Прагою і Варшавою є тепер явно холодними. Для створення такого дружнього сусідства бракує тільки однієї дрібниці — зникнення радянсько-російського панування над цими обома країнами.

Польські взаємини з трьома східними сусідами — з литовцями, українцями та білорусами — є набагато складніші, бо в історії цих народів існувало довге, багатостолітнє співжиття в рамках „*Rei Publicae Polonorum et Lithuanorum*“. Не можливо в одній статті (навіть в найкоротшій формі) з'ясувати цю історію, тому треба обмежитися наступним ствердженням: теперішні східні кордони Польщі є вислідом столітніх наверхствувань історії і незалежно від панівної тепер у Кремлі радянсько-комуністичної системи чи якогось іншого російського державного устрою східні кордони на Бузі не зможуть улягти жадним істотним змінам. Це означає, що теперішній східній кордон Польщі є на необмежений період остаточною лінією розподілу між поляками, з одного, і литовцями, українцями та білорусами, з другого боку.

Поляків цікавить передусім, чи «за Бугом» існуватимуть вільні Литва, Україна та Білорусія, чи залишаться там комуністичні провінції СРСР. Польський державний лад на цих територіях є раз на завжди списаний з рахунку. Хоч можливість відновити польську державну владу на цих територіях не є абсолютно аналогічною з відновленням німецької державної влади на схід від Одри-Ніси чи Шумавських гір, обидві проблеми є дуже подібні. Для польської державної рації важливішим є дружнє сусідське співжиття з цими трьома народами, ніж будь-яка зміна теперішніх кордонів.

Щоб зрозуміти ставлення поляків до німців і росіян, треба дещо сказати про теперішню Польщу та її історію. Післявоєнні події в Європі довели до того, що Захід почав виявляти велике зацікавлення польським народом та його державністю; це зацікавлення виникло зокрема в наслідок не надто зрозумілого для західного спостерігача політичного становища, що заіснувало в межах кордонів т. зв. Польської Народної Республіки. Крім цього, в Німеччині є три окремі причини, чому тут займаються цими питаннями. Поперше, до 1945 року німецька офіційна політика, як також і значна частина німецької науки, трактувала Польщу як «сезонову державу», легковажно сконструйовану у Версалі, яка раніше чи пізніше засуджена, щоб зникнути з політичної карти Європи. Однак не зважаючи на смертоносну війну, під час якої загинуло коло 20 % польської людности, поляки є, кількістєво взявши, найбільшим сусідом німців на сході. Подруге, не зважаючи на тривалий, важкий тиск Кремлю, розрахований на можливо швидко «советизацію» населення в окупованих після війни країнах (тобто в анектованих балтійських республіках та в т. зв. сателітських державах), процес советизації Польщі відбувається з куди більшим спротивом і тому повільніше, ніж, наприклад, у радянській зоні Німеччини. Потрєте, Польська Народна Республіка складається сьогодні на половину з території, яка до 1914 була під володінням Гогенцоллернів, а на третину з території, яка в серпні 1939 була складовою частиною Третього Райху. Ця третина території Польської Народної Республіки є сьогодні єдиним районом в Європі, до посідання якого висувають свої претенсії дві держави і два народи — Німецька Федеративна Республіка і Польська Народна Республіка, німці і поляки.

Висловом цього підвищеного зацікавлення на Заході є різні свідчення, які прагнуть окреслити, чим саме є ця Польща. Наведу тут характеристичну дефініцію одного інтелігентного та дотепного французького журналіста, який влітку 1961 побував у Польщі. Пер Даніель Реншель описує свої переживання в Польщі такими словами у французькому журналі «Реаліте»:

«Це є країна, де кожний п'ятий громадянин загинув під час останньої війни, а кожний четвертий живе за кордоном, де кожний третій був переселений у наслідок пересунення кордонів, а кожний другий не має ще 28 років. Це — країна, відірвана від своєї історії та заціпеніла в накинutoму їй брутально комуністичному режимі, яка одночасно так пов'язана з своєю історією, що камінь за каменем відбудувала свою знищену столицю згідно з картинами Каналетто. Вона посідає столицю, де люди живуть у старому місті, яке цілковито відбудоване наново.

«Це є країна, відірвана від світу, хоч одночасно з цим світом якнайтісніше пов'язана, бо в її лоні пульсують протиріччя та сподіван-

ня двох світів — західнього і східнього. Це — комуністична країна, де церковні свята вільні від праці; де місячна заробітна платня не перевищує ціни двох пар черевиків і де не існує злиднів.

«Це — країна, яка має двічі стільки студентів як Франція і де інженер заробляє менше, ніж робітник; країна, де ледве чи можна отримати паспорт для закордонної подорожі і звідки в 1960 році подорожувало за кордон 250 тисяч осіб — 130 тисяч до СРСР та в інші країни східнього блоку і 120 тисяч на Захід. Це — країна тотальної дезорганізації, де поїзди ходять якнайточніше; де розвивається цензура і де одночасно процвітає сатира; де все — навіть квіти — охоплене державним пляном, але закордонний журналіст може порушуватися без ангела-хоронителя.

«Це єдина країна комуністичного блоку, де громадянинові вільно мати долари, але не вільно їх ні купити, ні продати. Нарешті, це — країна, де в наслідок співіснування всяких ринків та систем, де в наслідок двох різних течій, якими паралельно пливе поруч життя громадянина і режиму, і де в наслідок жакливого паралічу, якого деінде взагалі немає, кожний чужий подорожній мусить відмовитися від логічного мислення, якщо він не хоче втратити ґрунт під ногами...»

Так і подібно оцінює ситуацію в Польщі багато західніх політиків. Чи справді треба при цьому відмовлятися від логічного мислення? Мені здається, що правильніше було б дещо докладніше вивчити історію цього народу, пізнати його ментальність та його рушійні сили. Тоді можна б з'ясувати багато з цих парадоксів як найлогічніший наслідок давніх подій, як наверсткування прикмет і життєвих форм цього народу. Тоді більше зрозумілою стала б остання масова еміграція в післявоєнну добу — восьма впродовж 150 років. Тоді особливе значення матиме факт, що емігрантські організації, разом узяті, мають більше членів, ніж панівна в Польській Народній Республіці комуністична партія.

*

Політичні справи, які в Німецькій Федеративній Республіці виникають з намагань ревізувати німецько-польські взаємини, ведуть також до обговорення польсько-російських відносин. З польського погляду обидві сусідські проблеми є майже нерозривно пов'язані одна з одною. Тому треба їх трактувати разом. Недавно в Західній Німеччині висловлено думки, які повинні б служити взаємному німецько-польському розумінню та порозумінню. Це прагнення могло б бути безнадійним, якщо не познайомитися глибше та ширше з польсько-російськими взаєминами — не тільки теперішніми, але також і в історичній перспективі. Зокрема важливо знати, що в історії Польщі немає прикладів дикого чи просвіченого абсолютизму. Цитую Ганса Рооса, професора східноєвропейської історії в Геттінгені: «Структурі історичної Польщі не відомий абсолютизм. Цього не знає Захід за

винятком деяких експертів. Крім цього, йому не відома польська демократія, початків якої треба шукати вже перед законом „Нігіль нові” з 1505 року, не говорячи вже про травневу конституцію 1791».

В той час, коли в Польщі схвалений був згаданий закон, цар Іван IV організував у Москві опричнину — праобраз радянської та гітлерівської таємної державної поліції. Той самий Іван IV запровадив сліпий послух супроти царя, цілковито зневаживши право. Візантійську автократію він переформував на специфічне царське «самодержавіє»: цар-самодержець є єдиним законним владарем світу. Спадкоємці Івана Грозного дійшли до такого результату: «Кожна людина є ніщо, за винятком тієї, з якою Я говорю і поки Я з нею говорю». Отож не є випадком, що теперішні кремлівські можновладці трактують незалежність Європи як еретичне прагнення, як ребелію, навіть як особисту образу для себе. Тому не має значення, чи мова йде про царя-хана, про імператора чи про абстрактну «партію», втіленням якої є особа її всемогутнього генерального або першого секретаря.

В тіні царя і в атмосфері «самодержця» розвинулася також і російська офіційна історіографія. Приблизно в таких тезах:

Десь до половини XIX стол. під історією Росії розумілася виключно історія російської держави, а справи та прагнення численних неросійських народів, які в той час опинилися під владою «імператора всієї Росії» не були брані до уваги;

Історики т. зв. «петербурзько-московської школи» встановили періодизацію цієї «російської історії» за такою схемою: Київська Русь — Московська Русь — Московське царство — Петербурзька імперія.

При кінці XIX стол. історики «київської школи» прагнули виправити та поширити цю схему історичного розгляду. Вони жаждали, щоб замість назви дисципліни «історія Росії» ввести окреслення «східноєвропейська історія». Керівник «київської школи», проф. Михайло Грушевський (1866-1934), поставив вимогу, щоб східноєвропейська історія охоплювала паралельно три ділянки за такою схемою розподілу: 1) історія Київської Русі — Галицько-волинського князівства — України, 2) історія Новгороду — Пскова — Московського князівства та царства — Петербурзької імперії, 3) історія інших країн та народів, які були включені в цю імперію. «Петербурзько-московська школа» поширила при кінці XIX і на початку XX стол. цю східноєвропейську концепцію «територіяльно», впровадивши т. зв. євразійське розуміння історії. На підставі такого розуміння до «історії Росії» належать усі простори та території, де діяли слов'янські форми при творенні держав, де існують слов'янські назви, панує православ'є, мали місце татарські напади та панування, поширювалися кавказькі культурні впливи і впливи московської державности та російської імперії. Теперішня радянська історіографія пішла в поширенні образу російської історії ще далі: предметом істо-

ріографічного зображення є історія всіх підрадянських народів як в Європі, так і в Азії, як також і історія в с і х т и х народів, що визнають або визнаватимуть «діямат» та «істмат» незалежно від того, де ці народи живуть (іншими словами, також Куба може належати до засягу такої історіографії!).

Таким чином «історію Росії» піднято до щабля загальної історії, яка зображається при допомозі метод та оцінок історичного матеріалізму. Так покладено основи для радянсько-комуністичного історичного «універсалізму» і розвинуто теорію про напружений стосунки між Сходом і Заходом, який тяжить над усім світом.

*

З численних льокальних європейських напружених стосунків конкуренційні змагання за панування над Балтикою видаються мені надзвичайно важливими, щоб зрозуміти східноєвропейську проблематику, а зокрема німецько-польсько-російські взаємини. В цих змаганнях можна, мабуть, знайти джерело для так спірного питання, яким є німецько-польська національна і прусько-польська державна сварка. Коли кілька років тому я порушив цю проблему на одному німецькому дискусійному форумі, мені зроблено закид, що таким ставленням справ я намагаюся розбити німецьку національну єдність, і тому треба вилучити цю проблему з дискусії. Все ж таки після багатьох розмов стверджую, що ця проблема існує і що вона має величезне значення для формування майбутніх взаємин. Обговорення її має тільки за завдання допомогти «перевірити давні погляди та уявлення». Це питання виникло на початку XVIII стол., коли між чотирма державами розгорілася конкуренційна боротьба за панування над Балтикою — між Російською імперією (яка розбудовувалася тоді з свого центру в Петербурзі), молодим Пруським королівством (заснованим 1701), Шведським королівством і Річчю Посполитою Польською та Литовською. В наслідок цієї конкуренційної боротьби Швеція досить швидко відмовилася від своїх континентальних плянів, які перевищили її можливості, і обмежилася власною, недоступною територією на Скандінавському півострові; через це вона стала державою з досконалим визначеними зовнішніми та внутрішніми відносинами. Польсько-литовська «дводержава» зникла при кінці XVIII стол. з політичної карти Європи, а головні народи, об'єднані цією державністю, — білоруси, литовці, поляки та українці, — повинні були стати тільки функцією прусько-російських взаємин аж до свого цілковитого зненародовлення. Тою самою мірою, якою в XIX стол. зростала потуга Пруссії та Росії, ігноровано в цих двох країнах вищезгадані народи, що кінець-кінцем стало однією з головних причин занепаду і німецького Другого райху, і Ваймарської Республіки.

Однак і після ліквідації польсько-литовської «дводержави» далі залишилися напружені стосунки, наслідком чого були так відомі

в політичному вокабулярі «нерозв'язані питання». Ці напруження існують у найрізномодніших формах також сьогодні в цій закутині Європи. Коли 1815 на Віденському конгресі остаточно припечатано розподіл Польщі, пруська держава, престиж якої зміцнів у наслідок польських та сакських територіяльних придбань, стала трактувати «польську справу» виключно як функцію своїх взаємин з Російською імперією тим більше, що ці придбання були тільки наслідком її співпраці з Росією. Хоч після перемог 1866 та 1871 і після проголошення другого Німецького райху «польська справа» мала ще характер «карти» в прусько-російській грі, ніхто не рахувався з можливістю, що ця напівпохоронена справа посідає в собі ще стільки сил, щоб завершитися державною самостійністю.

Тому хай ніхто сьогодні не дивується, що політики та генерали Ваймарської республіки, які виростили у бісмарківській та вільгельмівській політичній «проспериті», аж ніяк не могли погодитися з думкою про втрату безпосередніх кордонів з Росією і з фактом відродження суверенних республік польської та чехо-словацької; зокрема не могли погодитися з втратою «Познанської провінції» та інших територій на сході. Кому ж у Ваймарській республіці (за винятком кількох спеціалістів) було відомо, що Гнезно та Познань є властивою колискою польської нації? Хто ж міг тоді заперечувати панівну тезу державної рації „*cuius regio — eius patio*“? На щастя, така ситуація, зокрема поза сферою впливів СРСР, належить уже до історії.

*

Подібно як царська Росія до 1917 року, так і СРСР є конгломератом різних народів, що їх насильням втиснуто в рамки однієї адміністративної єдності. Але існує одна суттєва різниця щодо минулого: царсько-абсолютистська Росія, поширюючи свої кордони там, де це було можливо, прагнула всіма засобами русифікувати своїх підвладних і наворотати їх на православ'я; однак її аспірації не сягали поза здобуті нею території і русифікаційні та «православізуючі» заходи мусіли обмежуватися здобутими теренами та їхньою людністю. Зате комуністична диктатура, яка вважає себе потенційним правлінням майбутньої універсальної єдиної світової держави, прагне «совєтизувати» — і то «правем і левем» — не тільки всіх людей, що живуть у сфері її влади, але сягає такими своїми прагненнями далеко поза свої межі. Головна догма комунізму оголошує, що раніше чи пізніше ця універсальна комуністична держава мусить запанувати над світом і запанує над ним; до речі, ця «догма» постала не без впливу давньої російської теорії про «Москву як про третій Рим». Цю «догму» треба завжди мати на увазі, коли ведуться з комуністами розмови на тему «мирного співіснування» чи на інші теми того роду.

При розгляді польського ставлення до Пруссії-Німеччини треба уточнювати не тільки протилежні, але також і спільні елементи — наприклад (хоч для декого це може звучати парадоксально), можна говорити про антропологічне споріднення між північносхідними німцями і поляками. На цей факт звернув увагу 40 років тому львівський професор антропології Ян Чекановський. Саме ця проблема могла б після безпристрасного дослідження мати позитивний наслідок; наприклад, особа Миколая Коперника перестала б бути причиною безсенсового та запеклого спору про його національну приналежність і, навпаки, могла б бути культурною скобкою, яка сполучала б обидва народи. Далі, важливим висловом спільности є західня форма християнства, яке в міру зникання католицько-протестантських протиственств ще сильніше зв'язує Польщу з Заходом. Теперішня спільна небезпека з боку радянсько-комуністичного імперіялізму приводить до зміцнення також і політичної солідарности.

Альтернатива «з Росією» чи «проти Росії» зникла сьогодні для Німеччини безповоротно. Зате постали дві інші нові можливості: або в тісному союзі з Заходом та в боротьбі з агресивним комунізмом створити об'єднану Європу, або, об'єднавши Німеччину, включитися в сателітську систему СРСР. Третього виходу немає на передбачувальний час.

*

В наслідок фальшивої національностевої політики заіснувала після закінчення другої світової війни ще одна подібність у долі прусько-німецької і польської державности — обидві з найбільшою правдоподібністю безспірно втратили свій колонізаційний характер. Окреслення «німецькі колонізаційні терени» для території на схід від Одри та Шумавського лісу, яку німці, може, і слушно трактували як свою власність, як також і окреслення «польські колонізаційні терени» для території на схід від Бугу напевно викличуть гострий протест як з німецького, так і з польського боку. Не зважаючи на це, ці окреслення видаються мені єдино правильними та об'єктивними. Саме такою дефініцією полегшується зрозуміння всього комплексу питань, пов'язаних із згаданими теренами.

Як наслідок другої світової війни треба вважати переформування сусідуючих на сході з Німеччиною держав — з країн із складною національною проблемою (національно різнородне населення) і з пливкими етнографічними кордонами постали державні організми з дуже незначним відсотком національних меншин, що вже не має тепер політичного значення. Можна ще дискутувати, чи це явище тривале, чи тільки тимчасове, як також ще не можна передбачити наслідків такого процесу; все ж таки треба брати на увагу наявність цього стану та процесу при кожному обговоренні східноєвропейської проблематики.

Польський політичний світ має зрозуміння для стійкості німецької політики щодо тези про неподільне наслідство спадщини «райху» в його кордонах 1937 року, бо ця стійкість обґрунтована турботою про майбутню долю Берліну та радянської зони Німеччини. Одночасно поляки бачать у цій тезі джерело для відсутності далекосяжної німецької «східної політики», в тому числі і такої політики, яка оправдувала б надії на позитивну розв'язку польсько-німецького сусідства та співжиття. Теперішня східня політика Німецької Федеративної Республіки видається полякам тісною, тобто тільки ніби впертим, однак на ділі досить непевним, підтримуванням тези, яка має мало виглядів на успіх. Тому поляки з напруженням слідкують виходу з цієї тіснини і плекають надію, що незабаром буде опрацьована гнучкіша політика щодо східніх сусідів Німеччини.

*

Як уже сказано, теперішня спільна небезпека з боку радянсько-комуністичного імперіялізму веде до політичної солідарності. У зв'язку з цим видається мені, що важливо з'ясувати наступні питання:

Хто саме загрожує західньому світові? Комунізм, який у формі СРСР викристалізувався з російського народу? Чи російський народ, який абсолютизм своїх царів перетворив у сучасну диктатуру партійної олігархії? Чи, може, обидва — тобто і комунізм, і російський народ як інтегральна цілість — спільно прагнуть до панування над світом?

Незалежно від того, якою буде відповідь на третє і четверте питання, завжди залишиться незаперечна правда, що комунізм у формі СРСР (чи під іншим тоталістським виглядом) являє собою найбільшу загрозу для дальшого існування західньої культури і зв'язаних з нею народів. Кожна крайня відповідь на ці два питання у формі стовідсоткового «так» або «ні» буде напевно фальшива. Не можна без будь-яких застережень рівняти колишній російський царат з теперішньою диктатурою панівної олігархії, хоч між ними існує багато схожостей. Недопущенням є, на мою думку, також твердження, що комунізм та радянський режим створили нерозривну єдність з російським народом, хоч існує цілий ряд прикмет, які є притаманні обом і які взаємно себе доповнюють. З цим комплексом пов'язане питання, як найдоцільніше ставитися західнім європейцям до росіян і до інших народів СРСР. Мені здається, що для дальшого обміркування цієї справи корисним було б повернутися до найновішої історії Польщі, щоб на цій підставі могли правильно оцінити багато подібних характерних прикмет між царатом і теперішньою диктатурою. В одній своїй статті, опублікованій 1895 року, Юзеф Пілсудський писав:

«Росія є багатонаціональною державою, яка штучно і неприродно зв'язана в одну цілість так, що вона протирічить інтересам всіх заторкнених народів, у тому числі і російського.

«Визволення окремих народів не є можливе без революційного перевороту всієї державної будівлі царату».

Лякає і вражає величезна подібність між ситуацією 68 років тому і сьогодишнім станом. Єдина різниця полягає в більшій кількості народів і в територіальному засязі цієї «штучної цілості». Однак обидві тези Пілсудського — пов'язання в одну цілість всупереч інтересам окремих народів, включно з російським, і неможливість визволити тільки окремі народи — залишаються в незмінній силі і сьогодні. Німці у т. зв. Німецькій Демократичній Республіці належать очевидно також до цієї групи народів.

Колишні стосунки поляків до росіян і в теперішній ситуації до СРСР не зазнали будь-яких суттєвих змін: як за молодих років Ю. Пілсудського існують також і тепер спротив та вороже ставлення до цієї «штучної цілості»; цей спротив і ворожість стосуються всіх виконавчих сил диктатури, не зважаючи на національний характер цих сил. Але одночасно поляки співчують росіянам як народів, що також є гноблений цією нелюдською системою, хоч деколи це співчуття пов'язане також з жалем, що російський народ чимало прислужився до встановлення цієї жорстокої системи.

З огляду на те, що під сучасну пору 25% німців живе в ситуації, яка мало чим відрізняється від життєвих умов у Варшаві або Києві, німці могли б, мабуть, дечого навчитися в поляків та українців.

*

На закінчення декілька висновків:

Поперше, найважливішим фактором для майбутності польської нації, як також і для всієї східної Європи, треба вважати можливі майбутні переми в Росії.

Подруге, добросусідське співжиття поляків з трьома східними націями — білорусами, литовцями та українцями — є залежне від тих же можливих переми в Росії і від реалізації з польського боку тези, що для поляків важливішими є дружні сусідські стосунки, ніж будь-які територіальні здобутки.

Потрете, німецько-польське сусідство є також залежне від внутрішніх змін в СРСР. Додатково треба ствердити, що для оздоровлення добросусідського співжиття повинна зобов'язувати теза, що також і для німецької нації дружні взаємини з її безпосередніми східними сусідами є важливіші, ніж будь-які територіальні ревіндикації.

Ми повинні надіятися, що з огляду на поступи в інтегруванні Західної Європи подібний розвиток є також можливий у нашому закутку нашого континенту.

КИРИЛО МИТРОВИЧ: «МИР НА ЗЕМЛІ»

Своїм тоном, своєю тематикою і своїм зверненням «до всіх людей доброї волі» (а не тільки до віровизнавців католицької церкви) опублікована в квітні 1963 енцикліка папи Йоана XXIII черговий раз кинула світло на надзвичайну постать покійного первоієрарха католицької церкви і на нові перспективи, які саме він відкрив, всгупивши на престол Святої столиці. Енцикліка «Мир на землі» («*Pax in terris*») викликала дуже багато відгуків та коментарів; у хорі цих голосів не бракує і таких, що походять від найбільших ворогів християнства — від представників комуністичного світу. Щобільше, ці голоси погоджуються з основною тематикою енцикліки і вітають виступ папи. Відкритим залишається питання, чи є хоч одно зеренце щирости в цих словах і чи це є тільки використання кон'юнктурного характеру, тобто тактичний хід супроти свого противника, який, хоч і «не має дивізій напоготові», виявився таки сильнішим, ніж це передбачав Сталін.

Однак не міг весь світ, не могли також владарі комуністичних держав не привітати голосу папи. Мир на землі — це сьогодні не тільки справа одних або тільки тема для теоретичних дебатів. Слова Пія XII «у мирі ніщо не втрачається, зате у війні можна втратити все» — є сьогодні не тільки гарною фразою. Йоан XXIII виразно ставив на мир, ніби спарфразувавши вищезитовану думку свого попередника — в мирі ще можна виграти все, а у війні тільки програти. Слова останньої енцикліки важливі також тому, що багато людей з дещо притупленим почуттям дивляться на можливість світового конфлікту та на його передбачальні наслідки. В такій атмосфері голос папи для одних став покріпленням, для інших — пробудженням: «Може бути неймовірним, що в світі є люди, які взяли б на себе відповідальність за безчисленні масакри та руїни майбутньої війни». Але в наш час війна була б війною апокаліптичною.

Енцикліка звертається до всіх людей і закликає їх спричинитися до втримання миру. Папа надіється не тільки на те, що мир дозволить розв'язати всі міжнародні проблеми; з енцикліки пробивається тверде переконання, що всупереч усім труднощам, які існують у світі, — а існують вони передусім для церкви, — мир зможе принести з собою справжнє замирення людства. В цьому і полягає трудність зрозуміти зміст енцикліки. Прихильники «твердої манери» бачать у ній крок у напрямі опортунізму, а то й компромісу із злом. Однак не потрібно бути «більше папським, ніж сам папа». Віковий досвід каже саме так поступати церкві, а теперішній стан не залишає іншого виходу. Напевно є ще деякі внутрішні, чисто релігійні мотиви, які ведуть так поступати папі: віра в силу природних духових прагнень

людини, віра в перемогу ідеї справедливості, любови та свободи. «Реальна політика» не завжди рахується з цими складниками життя людини, тому ця політика така безпорадна перед лицем апелю до цих духових сил. Однак не коекзистенцію із злом проповідує папа, а тим менше компроміс із злом. У світі, де просторово і часово людство дедалі все тісніше взаємно пов'язане, не залишається іншого шляху, як творча співпраця. Пророчим зором енцикліка бачить наближення цього часу і прямо переходить до цього етапу, не присвячуючи багато уваги посереднім ступеням.

Енцикліка «Мир на землі» не проголошує жадних нових правд. По своїй суті вона менше новаторська, ніж попередня енцикліка цього ж папи «Мати і вчителька» («Матер ет маістра»). Зате спосіб її звернення та момент опублікування роблять її верстовим стовпом на шляху людства до спільного, універсального творення свого життя. Звернення «до всіх людей доброї волі» — до речі, в цій формі вперше в історії католицької церкви — є цілковито співзвучне з вселенським наставленням цієї церкви та всіх християнських церков у наш час. Таке наставлення уможливило зустріч і якоюсь мірою духове єднання всіх християнських церков з приводу Вселенського собору II Ватиканського. Той собор, який кладе кінець релігійним війнам в Європі, є також визначною ініціативою Йоана XXIII і наслідки його не можна з точністю передбачити, хоч не можна сумніватися щодо заіснування їх.

На цьому місці варто відзначити, що спільне послання зібраних у Римі католицьких ієрархів на закінчення першої частини собору виявляє бажання церкви піти назустріч актуальним проблемам світу і включити свої духові сили та віру в перемогу добра, у змагання за розв'язку світових проблем. Вже це послання вказувало на те, що католицька церква вийшла з вузьких рамок європейського культурного кола і зайняла планетарну позицію або, як висловився один з учасників собору, «стала на вселенську орбіту нашої планети». З цього погляду енцикліка є вивершенням перших праць II Ватиканського собору і його першим наслідком світового культурнотворчого порядку.

Другою дуже важливою рисою енцикліки є те, що вона багато місця присвячує аналізу еволюції нашої доби. В цій аналізі знаходять консекрацію деякі принципи та тенденції модерного життя, які були об'єктами завзятих змагань — спорів, суспільної боротьби, а то й воєн. І в цьому випадку енцикліка не вчить нових речей, а завершує визрівання певного процесу, який зродився на ґрунті, засіяному християнством, і який ріс під доглядом церкви, і добрі плоди якого вона вкладає тепер у скарбницю всього людства. Таким своїм поступуванням церква засвідчує специфічність долі людини і всього людства — вікове ставання його та діалектичне викристалізування його основних первісних рис.

Чотири основні частини енцикліки, — які говорять про взаємини між окремими особами, між цими особами і спільнотою, між політич-

ними спільнотами взаємно між собою і про взаємини окремих людей та спільнот з світовою спільнотою, — основані на короткій глибокій аналізі основних рис та досягнень нашої епохи в даній ділянці. Гідність людини є стверджена в економічному та соціальному ушляхетненні робітника і праці взагалі, в емансипації жінки, в зникненні расової дискримінації і в ствердженні особистої та національної гідності людини. Права та обов'язки людини, її свобода та відповідальність є тими принципами, які взаємно себе зрівноважують, але які також роблять людину абсолютною вартістю і тим самим ставлять її вище всіх категорій матеріального та соціального характеру. «Властивою сферою людської спільноти є сфера моральна», — стверджується в енцикліці. В моральній сфері коріниться вся решта сфер дії людини — культурна, політична, економічна. Що противиться основним природним принципам моралі, те тим самим втрачає свій обов'язуючий характер. Дуже актуально звучить з цього погляду твердження, яке є моральним зобов'язанням для людини нашої доби: «... Якщо публічні власті не визнають основних прав людини або заперечать їх, то вони, ці власті, не тільки не виконують своїх обов'язків, але їхні зарядження не мають жадної юридично зобов'язуючої вартості».

Основні права людини знайшли свій вислів у сучасних хартіях про ці права. Ці хартії є часто складовою частиною державних конституцій. Тим самим життя одиниці і спільноти поставлене на основі, які забезпечують людську гідність. Наша епоха визначається тим, що гідність людини стала універсальним мірилом взаємин між людьми. Сьогодні, якщо це твердження ще не всюди фактично здійснюється, його принаймні приймають усі теоретично. Подібне ствержується щодо взаємин між спільнотами: за християнською традицією спільноти є збірними особами і їм належать за аналогією ті самі гідність, права та обов'язки, як і окремій особі. Хартія прав людини є одночасно хартією прав народів та інших спільнот.

Енцикліка стверджує, що «історія доводить, що ніщо не зворушує народи глибше, ніж те, що менше чи більше торкається їхньої гідності, і ця вразливість є виправдана». Ця теза дуже актуальна ще й тому, що вона цілковито підтримує процес емансипації народів, які ще недавно жили в підлеглому стані, і кидає світло на один з основних принципів теперішньої тенденції до об'єднання, інтеграції народів у ширші спільноти. Національна гідність і повна моральна та правна рівнорадність мусять бути основою таких об'єднань.

Щодо суспільного ладу енцикліка коротко зупиняється на його двох аспектах: на суті авторитету і на суспільній структурі. Це є дві теми, які знаходяться в центрі уваги сучасности. По своїй суті кожна спільнота мусить мати відповідних керівників та сторожів суспільних вартостей. Їхній авторитет виходить з природи речей, отже від Творця речей. Але цей авторитет є поставлений на службу спільного добра, яке є основане на моральному законі і на основних цілях людини. Авторитет є дійсним тільки в міру своєї співзвучности з при-

родною мораллю. Енцикліка повторює на цьому місці, що «якби керівники суспільства видали постанови, противні цьому моральному закону, а тим самим противні Божій волі, то такі постанови не зобов'язували б сумління людини».

Що торкається суспільного ладу, то основним є створити такі умови, в яких основні права людини — як також і спільноти — були б забезпечені можливо якнайкраще. Ідучи за традицією церкви, енцикліка не схвалює ту чи ту форму суспільного ладу. Але очевидним є з деяких уточнень, що деякі форми і організми суспільства видаються церкві необхідними та природними і тим самим зобов'язуючими. «Уважаємо за згідне з даними суті людини, щоб політична організація спільноти була заснована на відповідному поділі влади відповідно до трьох основних завдань публічних властей». Це принципове твердження зобов'язує до таких далеких наслідків, що якими не були б традиційні або місцеві складники, що входили б у структуру даного суспільства, поділ і рівновага властей мусять забезпечити гармонійність суспільного ладу.

В дальшому енцикліка переходить до деяких основних тверджень щодо взаємин між державами і щодо світової спільноти людства. «Той самий моральний закон, який керує життям людей, є також основним у взаєминах між державами». Це — найважливіша теза цієї частини енцикліки. Це означає, що в наш час, — коли легко творяться міти про державне, континентальне чи світове завдання або посланництво окремих клас, націй чи рас, — основні права людини повинні бути тією базою та загороною, які стануть на дорозі кожної дискримінації чи якомусь новітньому абсолютизму.

При цій нагоді папа Йоан XXIII підкреслив, що в наш час політичні кордони часто співпадають з кордонами національними і тільки у виняткових випадках національні меншини залишаються поза межами своєї національної держави. Цим меншинам належать всі права особою та національною гідності.

Енцикліка говорить також про емігрантів і політичних біженців. В необхідних для цього випадках людина має право шукати інші життєві умови шляхом емігрування. Це право мусить бути забезпечене урядами всіх держав; тим більше важливим є забезпечити політичним біженцям право на охорону і на поселення з тими всіма правами, які належать людині.

Щодо міжнародних взаємин енцикліка висловлюється за мирне поладження конфліктів. Ця засада є сьогодні тим актуальнішою, що «в наш атомовий вік людині не можна думати про те, щоб війна могла бути відповідним засобом для направлення кривди, вчиненої порушенням прав». Ми вже згадували, що ця категорична постава папи Йоана XXIII може здаватися незрозумілою, якщо мати на увазі, що сьогодні йде боротьба на смерть і на життя між двома концепціями людини та двома концепціями суспільного життя. Тільки не-

переможна віра в людину і в незатерті сліди рук її Творця в душі людини дозволила папі орієнтуватися на мир. Ця віра проявляється також в іншому місці енцикліки: ідеться про розділ, де обговорюються взаємини між католиками і некатоликами. «Людина, яка помилилася, залишається людиною і не втрачає своєї гідности, що завжди треба мати на увазі». Те саме стверджується і щодо деяких фальшивих вчень та доктрин; навіть якщо вони в основному є помилковими, визнавці таких вчень та доктрин не можуть у бігу історичного розвитку не зазнати еволюції і впливу здорових природних принципів. Тому не можна замикати браму для контакту з цими людьми, щобільше — треба їм іти назустріч у тих ділянках, де проявляються деякі позитивні погляди. Де і коли можна йти назустріч з цими некатолицькими рухами, є справою сумлінного розсудку, і церква зберігає за собою право морально контролювати того роду рішення своїх вірних. Однак треба ще раз підкреслити, що вселенська постава є якраз поставою відкритих дверей і прямуванням до універсального поєднання. Хоч як сміливими виглядають наведені думки папи, вони цілковито відповідають його вселенським замірам.

Віра в людину веліла папі Йоанові XXIII вимагати роззброєння, заборони атомових випробувань та атомової зброї в цілому. Логічним наслідком сьогоденної еволюції в міжнародних взаєминах було б встановлення міжнародного авторитету — влади, яка могла б ефективно діяти на всій земній кулі. Логічний та природний розвиток людства вимагає цього. Очевидно, така еволюція ні в чому не змінює основних принципів: непорушні права людини залишаються основою та метою, яким має служити планетарна спільнота, що не може стати цілєю самою для себе. На цьому місці енцикліка висловлює згідність з встановленням організації Об'єднаних Націй і з проголошеною нею в 1948 році Декларацією прав людини. Ця міжнародна організація та її декларації можуть стати — шляхом еволюції та відповідного пристосування — базою для світової політично-юридичної організації.

Енцикліка «Мир на землі» звертається до всіх людей доброї волі. Це проявляється також в аргументації окремих тверджень цього документу. Католицька церква традиційно притримується тези, що основні засади моралі випливають з природи, з суті самої людини і що христова евангелія їх тільки підтвердила та доповнила. В цій енцикліці якнайбільше використовується саме цей аргумент. Енцикліка є апелем до звичайної логіки, до чистого серця і до доброї волі людини. Правда, справедливість і свобода мають бути основою всіх дій людства. А любов має освятити ці дії і бути їх ґрунтом.

Енцикліка «Мир на землі» стала передусім документом замирення між християнами і між християнським та нехристиянським світом у надії на спільне завершення об'єднання в одній сім'ї.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ДАРІЯ РЕВЕТ: ТЕ, ЩО ЗУСТРІЧАЛОСЬ ПО ДОРОЗИ

На автошляхах Америки, у придорожньому відпочинковому ресторані, де можна купити і книжку для розваги, і сувенір, і дитячу іграшку, — ви натрапляєте на непомітну, але чимось уже дуже знайому вам листівку. Це кольорова фотографія довгого, ноншालянтно-низенького, багатоскленого будинку з пласким червоним дахом, з якого несподівано вистрілює невеличка струнко-шпичаста вежа, що стоїть тут, мабуть, для відрізнення і орієнтації. Там буде написано: Howard Johnson's-Host of the Highways. І ви забажаєте зберегти цю карточку. Це ж бо оця, при великому шляху загублена мала коробочка, в якій ви спочиваєте, почувши врешті після довгих годин їзди твердий ґрунт під ногами. І ви усміхнетеся до вірного товариша подорожі. Оцей Howard Johnson — цей справжній господар «гайвеїв», що розкинувся від холодної півночі до вічнозеленого півдня під цілим небом Сполучених Штатів — це ваш єдиний знайомий, якого ви зустрічаєте в дорозі далекобіжними автобусами від етапу до етапу. І коли ви, такі самі з своїми турботами, загублені на незнаних шляхах, побачите знову червоний дах низенького будинку з маленькою стрілистою вежею і все з тим самим написом Howard Johnson's . . . , то вам стає менше чужо і не так самотньо. Тоді будиться вдячність до незнайомого пана за його добродійство. І, мабуть, скільки разів у житті ви глянете на кольорсву фотознімку з пласким дахом і шпичастою вежею — вас зогріє тепло подорожнього відпочинку і ви все наново відчуєте незбагнений неспокій незнайомих просторів.

I

Це не графаретна фраза з репортажів — ті простори північно-американського континенту. Це якась елементарна сила, що діє не тільки на відвідувача, інтруза з маленької Європи, це дійсність, що вирішує повну протиріччя і контрастів життєву форму людини — господаря цієї землі.

Ця людина горда могутністю своєї країни, її молодим розмахом, її (і своїм власним) багатством, барвистістю безмежного діапазону географічної ширини, монументальністю зубчато-задириливих масивів в небесних висотах, нестримністю діловитого поспіху в підземних глибинах, мережею штудерних закрутів і віадуктів; і врешті — ця лю-

дина горда собою, своїм оригінальним народженням і прискіпшеним ростом, горда милевими досягненнями в перегонах з часом і відкритими перспективами в міражах майбутнього.

Американська людина любить свою країну повнотою свого комфорту і замкненою окресленістю свого молодого самопізнання. Вона повна невтомної енергії; вона, здається, і небагато спить; дбайливо харчується, турбуючись тільки своєю постійно контрольованою вагою; вона ощадна на зайвий рух, немов зрісшися зі своїм автoм; вона має багато здатности для видайної праці; вона переконана, що її спосіб життя найкращий, якого, мабуть, і не може інакшим уявити. І головне, вона почуває себе добре, і здається, що, не шукаючи складних проблем, людина цієї країни належить до ряду щасливих. Тільки європейські спостерігачі і постійні відкривачі для європейця все ще не відкритої Америки повторюють чомусь вперто, що в модерному світі найбільше самотньою є власне американська людина. Перебуваючи там, ви конче хотіли б збагнути, що справді стоїть за загальною метушливістю згущених мас людей і чемних холодом плеканих облич. Чи справді вони почувають себе самотньо, чи власне вони звикли до самозрозумілої взаємної байдужости в мільйонних людських муравлищах на просторах тисяч миль уздовж і впоперек недавно ще неприступного для білої людини континенту? А коли ви побачите кімнату підлітка, чи вже майже дорослої людини, що, зрештою, зростає в достатках і добрі, стає скоро досвідченою, життєво зарадною та самостійною, що скоро вростає в швидкий темп модерного росту, — стже, коли ви побачите її кімнату, зворушливо залюднену ляльками, паяцями і плюшовими звіриками, яких щоранку педантно і ласкаво укладають на дбайливо застеленій постелі, — то у вас родиться питання: невже ця велика дитина таки справді почуває самоту і тому ще досі так вірно тримається світу імітованих істот? Невже це вона так проганяє підсвідомий тягар осамітнення, якого вона не хоче і з яким бореться так довго, як довго в її життєве коло ще можуть бути допущені наївні символи щасливої сфери дитинства?! Але чи справді візіями самообману довго можна кормити спрагле повнішого життя серце? Чи чуда техніки, механізації та імітації можуть заступити чар нематеріалізованих вартостей? Чи мертві квіти, хоч і до злуди схожі на природні, що завоювали і найінтимніші кутки життя людини — її власний дім, чи вони можуть рівнятися з пахучою силою живої рослини, яка починає вже не знаходити місця в умовах розкалькульованої діловитости?!

Отож і повертається думка до впертого ствердження: яка шкода, що поступ, вигідність і віра в необмежені можливості матеріальних досягнень втікають від тих імпондерабільей, завдяки яким життя може мати ще й іншу красу. А якщо це правда, що релігії народилися з культу померлих, то вам може здаватися, що нема вже ні трішки

місця для якоїсь містики, ні для зв'язку живих з померлими там, де дуже часто тільки каменем відзначають неплекані, зарівняні з землею місця спочинку покійних, яким, подібно до їхніх колишніх житлових осередків, або залишають щедро нічим невідгороджений порожній простір, або їх замикають в гущу голого каменю, що є немов невмолимою мініатюрою залізо-бетонних колосів у діловитих «давнтавах». І здається (мабуть, неправильно), що між це раз поставлене мертве каміння вже ніхто з живих ніколи не вертається, бо й зрештою в природі тієї молодої країни заложено якнайменше оглядатися назад, спрямовуючи себе все вперед і все вперед.

А все ж таки гірку помилку робив би той, хто, думаючи про Амеку, мав би на увазі тільки техніку, багатство і «темп». Тут передусім таки людина це — справжня конкретна величина. Якщо тут, кажуть, панує й нерозбірливість у конкуренційній боротьбі, гостра ударність в політичних кампаніях, неувага до менше значущих і слабших — то це, мабуть, і є своєрідна, дещо первісна форма вимог до людини, до її спроможностей і підметної настанови в житті, яке стоїть на молодих порівняльно етапах росту.

І з другого боку, якщо тут існують форми підкресленої уваги до людини, про яку, відповідно до умов, багато говорять чи пишуть, звеличують, наслідують, роблять рекламу і широко популяризують разом з її біографічними даними і актуальними позиціями, то це не має нічого спільного з азійсько-східним культом особи. Цим радше віддається суть самого значення людини, яка в суспільстві, що розвинулося на демократичній рівності, не може бути анонімною; вона мусить стояти з відкритим чолом, з чіткою візитівкою свого стажу, з активними претензіями на свої права і з повною готовістю до відповідальності за свої обов'язки і зобов'язання. У цьому є такі безсумнівні елементи справжньої народності в суспільстві, де, щоправда, з соціального погляду бракує ще багато в процесі вирівнювання різючих протівенств і покращення охорони слабшого, але в якому бюрократія все таки не робить враження машини, що діє тільки силою накрученого механізму. Трудно сказати, в якій ще країні є допущення така можливість, щоб для пасажира, який проспав зупинку на залізничній станції, ще раз спинили поїзд, і то без його прохання, без зайвих слів, обурених вигуків, чи піднесених голосів. А про те, щоб вам кондуктор помагав виносити валізку, ви й не посміли б мріяти в умовах не так то вже незвичної європейської бюрократичної грубости.

А втім, людина Нового світу — це істота дивного вміння знайти себе в паралелізмі між свободою і шабльоном. Тут за ілюстрацію напрошується дещо з принадного царства жіночих мод. Щоправда, з приходом календарної весни ви поповнили б непрощений гріх, надівши на себе капелюх з тяжчого матеріалу. Але зате скільки знайдете тут буйного весняного чару власне в капелюшних магазинах! Тут не те що квіти і віночки різних кольорів, але просто цілі столи, засіяні гу-

щавиною штудерного квіття, що сліпить зір задивлених у весняну обнову жінок. І тут водночас ви відчуєте, що ви в країні свободи, де ви не мусите обов'язково ходити з цілими квітучими кущами на голові, бо маєте таку скалку вибору, яка дозволить вам зовсім індивідуально дібрати собі цей маленький, але необхідний атрибут осолоди «гіркої жіночої долі». І тоді нагадується країна, в якій часом так тужно за маленьким відхиленням від солідної штивної однорідности на користь індивідуальної гнучкости, фантазії і трішки легкости в житті і в жіночих модах. Тому ви врешті відчуваєте небуденне щастя, що капелюх може прикрасити вас, а не ви собою примушені прикрашувати безжалісно строги, тяжкі і суворі моделі суворих країн.

Коли вже при цій темі, то нагадується майже драматична картина з леговища, з якого відлітали літаки в Німеччину. У більшій групі німецьких туристів, що поверталися з США до своєї батьківщини, молода дівчина, занудьгувавши від довгого чекання на спізнений літак, витягнула з округлого пуделка чарівне чудо, від якого віяло леготом квітучої весни. Вона, показуючи цю дещо фантазійну креацію своїй ще молодій товаришці подорожі, розміряно усміхалася, мабуть, до свого власного майбутнього образу з цим рожевим «атрибутом» жіночого щастя на голові. Але вона в цю мить не бачила очей двох інших туристок з тієї самої групи, двох старших матрон, одягнених «дуже» спортивно, насмішкувато-легковажні погляди яких віщували неминучий холод, що мав уже дуже скоро заморозити молодечі весняні мрії; недосвідчена дівчина, у хвиливу «інфегованому» настрої, на американському леговищі ще не здавала собі справи, що ступивши на твердий ґрунт своєї батьківщини, вона ніколи не відважиться покласти на голову капелюх, що народився в країні свободи і довільних фантазій.

І так, у безконечній черзі порівнянь і розважань про країну, яку ви мали нагоду «пізнавати» на протязі кількох місяців, ви доходите до безсумнівного ствердження, що ви пізнали дуже мало і що для європейця Америка все ще не зовсім відкрита. У вас народжується велике бажання запізнатися ближче, хоч би з соціологічних студій, з цією оригінальною і цікавою країною. Та все таки ви покищо виїжджаєте з неї, збагачені твердим переконанням, що що ви не сказали б про Америку — не буде точним, бо зараз же усвідомлюєте собі цілий ряд різко протилежних фактів і явищ.

II

Щоб зобразити, як сприймає «нову батьківщину» чуттєво тонка, вдумлива, незмінна в собі українська людина, хочеться зачитувати (не спитавши дозволу) дещо з одного особистого листа... «Ми всі тут підлягаємо якомусь страшному прокльонові, який мусіли кинути колись індіани; кожний тут осамітнений, яке галасливе чи діяльне

життя він не провадив би. Невидима скляна стіна, якої я не відчувала, будучи там, ділить тут навіть близьких по крові... Поздоровіть від мене Європу, до якої я так дуже глибоко належу. Перш усього всіх наших людей з їх розсваренням, заїлістю, але й спіригуальністю. А з них перше тих, які чимось загальним живуть, та тих, в яких живе тепле, рідне серце».

Чомусь у такому контексті відворотним процесом, може власне завдяки деяким контрастам, в'яжуться думки не про США чи Європу, яких стосується цей лист, а про другу частину північно-американського континенту — про Канаду, яка, щоправда, має дещо спільне з країною Сполучених Штатів, але тільки — дещо. Це теж безмежні простори, але рідко заселені. З перспективи літака ви відчуваєте передусім цілину, і то не тільки в тих місцях, яких, здається вам, взагалі не торкнулася ще рука цивілізованої людини, але також і там, де ви бачите багато-багато землі, покрайної чотирокутниками шляхів сполучення, що в їх куточках маленькими іграшками горнуться докупи осамітнені серед дикої природи відважні фาร์มи. Тоді ви думаєте з дещо болісним зворушенням: де тут між тими гніздами перелетних птиць запустило коріння українське життя? І здається вам, що колинебудь, лише ви почуєте свисточе гудіння літака, завжди згадаєте кольосальними квадратами порізану землю з маносінькими паростками, можливо, теж українського цупкого перекотипполя. І якщо ви піднімаєтеся вперше над цією країною з притаєним острахом, немов «у другий світ», про який так часто говориться в дитячих казках, де і люди інші, і життя не таке, і час мірється інакше, — то вже в наступній виправі вас тягне ця далечінь, мабуть, магнетною силою все далі і далі розпростороної землі.

Канада теж молода країна, але в ній не так багато мови про «бизнес», «темп»; у ній і менше люксусу і декорації, менше матеріяльних спокус і експериментів, менше цивілізації і більше природи, можливо, менше машин і більше живих безпосередніх людських душ. Здається, що мешканців цієї країни не досягнув індіанський прокляти; здається, що власне ця земля має ще містичну силу родючої скиби, в якій людина глибше стоїть твердими ногами, ближча одна одній у спільному труді впертих піонерів. Цю стихію землі, заораної власним плугом, ви відчуваєте і в українській спільноті ще й до четвертого покоління. Коли під соняшним небом, скрипучим снігом засипаної степової Канади ви в чистому просторі свіжого повітря на обрїях бачите бані українських церков і в різних місцях зовсім несподівано почуєте українську мову, ви можете на якусь мить забути, де ви. А як протверезієте з оманної візії і усвідомите, що ви на еміграції, не на Україні, знов відчуєте, який це неймовірно далекий світ. Тому з поновним наближенням, «з другого кінця», до причальних місць східних штатів «правдивої» Америки — вам здається, що ви вже однією ногою у «своєї» європейській хаті. А тут, в чужій країні,

коли ви випадково ліпите вареники з імпортованої канадійської муки, вам несподівано у схованках душі заворушиться немудре питання: а може це українська пшениця з другої півкулі циклічних земних оборотів? . .

III

Якщо випало так, що ви вибираєтеся до земляків за океан, як один із «представників» української європейської еміграції, легко можете потрапити немов би в почуття винуватости або бодай ніяковости, бо ви знаєте, що не один із постійних поселенців щасливої країни нового світу поставить питання (з чемности, може, не прямо вам — але собі в душі): «Що ті європейські залишенці можуть ще хотіти від нас?» Одначе вам стає помітно легше, як ви, переспавши горе за кілька годин над «великою водою» і ставши твердо на новому континенті, починаєте припускати, що, можливо, не все і не всюди стоїть так питання. Хоч сумніви і далі не дають спокою. Але у всякому разі вас всюди вітають дружно і по-братньому, і ви зразу відчуваєте близькість рідної спільноти. А згодом, коли ви тут і там почувете кілька нехотя чи «з чемности» кинених запитань, в незорієнтованості яких безжалісно виявляється, як все таки час і простір подекуди поділив українську діаспору (щастя, що є ще таке спільне для всіх окреслення!); як ви переконаєтеся, що багато земляків за океаном змогли б зовсім спокійно спати, утративши раз на все контакт з європейськими емігрантами; коли бачите, як то для багатьох «Україна» замкнулася вузьким колом рідного штату, з перспективи якого не має значення, що там властиво діється на справжній Україні; як часом те, що для вас є ще очевидним, стало тут дуже складним і «проблемним»; як врешті ви зустрічаєтеся з байдуже-розважкою «вищістю», що сягає понад ваше нерозуміння «зовсім іншого світу», «зовсім інших умов життя», то аж тоді ви справді не знаєте, чи вільно вам і чи об'єктивно доцільно вриватися інтрузом в оці окремі комплекси; чи може справді якась спільнота, більше або менше урочиста трапеца не є достатнім і найуспішнішим засобом «зберігання» взаємних українських європейсько-американських контактів. Але ви все таки починаєте, спершу дуже несміливо, говорити про «всеукраїнські позиції», про стосунок всієї еміграції до українського материка, про природне завдання плекати незалежну українську політичну думку в умовах вільного світу і т. д. А попри те, немов виправдуючи й своє власне існування, ви тільки згодом відважуєтеся «десь там» примістити й питання малозначущої європейської еміграції. Тут вам несподівано і сам ворог стає в пригоді, бо ви маєте право вказати на те, що він досить безпосередньо цікавиться і європейською еміграцією і дає докази, що, мабуть, дещо з того, що робиться в Європі, не є для нього приємним. Та це, здається, не завжди переконує тих, які несподівано запитують вас, чого ще взагалі хтонебудь «там» сидить?!

Оце такі думки і враження з перших ступенів песимізму. Та чим далі ви поступаєте в знайомленні з різними полосами цього «зовсім іншого світу», ви переконаєтеся, що й в українському житті, як взагалі на таких великих і різних просторах, мусять бути і різні явища, і різні настрої, контрасти і парадокси, серед яких вас зворушують і великі та шляхетні досягнення невеликими, але послідовно наполегливими силами впертих людей. І ви хочете по змозі об'єктивно пізнати цю віддалену рідну спільноту разом з її можливостями і труднощами на новому і справді інакшому соціологічному ґрунті. І ви доходите до різних помічень.

Отож передусім, якщо ви мали змогу зустріти заокеанських українців вперше вже кільканадцять років тому, то тепер ви з прикрістю стверджуєте, що в українському організованому суспільстві (зокрема у США) в активному житті ви вже мало кого з них побачите, також із тих шарів молодшої генерації, яка передше не втікала від українства. На жаль, увійшовши в громадськість і надавши їй свій стиль, нова еміграція, видно, не змогла знайти шляхів для поєднання з тими силами, що колись з таким великим трудом і жертвенністю не лише зводили мури церков і українських домів, але таки заложили на чужому ґрунті настільки тривкі рідні фундаменти, що на них змогли з часом виростати й новіші громадські будівлі. Українське життя за океаном тепер багатше і різноманітніше, але порівняно до чисельности, аспірацій, стажів, особистих спроможностей цілих генерацій, груп і окремих «великостей» — розгубленість, байдужість, і втеча в приватну вигоду балаксуються дуже помітно на некористь нової еміграції. Меншою мірою це стосується відносин у Канаді, але це має свій корінь, самозрозуміло, в самій структурі і процесі формування цієї країни, що побудована на самотності окремих етнічних груп.

Однаке проблема денационалізації усюди показує загрозливе вістря, що загострюється тим більше тоді, коли є намагання творити теоретично-ідеологічні надбудови для поспіху в денационалізації. На жаль, такі явища не є відокремлені і вони виступають передусім там, де постає справжня прірва між батьками і дітьми. Тоді ви почуєте науки про те, як то нашій молоді треба б немов з українського боку помагати вростати в новий ґрунт, пізнавати те, про що її без нашої заохоти вчать, штовхати її в чуже середовище, в якому вона і без нашої допомоги сидить і т. д. А зустрівшись з молоддю, ви справді натрапляєте на складні питання дуалізму в молодій генерації, ви зустрічаєтеся з проблемою двох батьківщин, з явищем протиріч між батьками і дітьми, феноменами двох різних формацій тощо.

Ви, самозрозуміло, стверджуєте, що ця молодь прив'язана до країни, в якій вона живе і росте; вона почуває себе в ній добре, і ви не знаєте, чому вона мала б не любити «прибрану батьківщину», поза якою вона взагалі світу не бачила, або чому мала б слізно тужити за Україною, яка для неї є абстрактним, в ліпшому випадку програ-

мовим поняттям. Але молодь, яку ще можна зустріти на українському форумі, ні в якому разі не чекає від вас, щоб їй захвалювали те, що для неї samozрозуміле і дійсне, щоб їй відтягали від українства. Навпаки, вона чекає, щоб їй показали такі українські вартості, які вона змогла б, відповідно до реальних умов і своєї природної настанови, зрозуміти і сприйняти; вона чекає, щоб їй без зайвих екстремів в один чи другий бік зробити приступнішим те, чого вона не розуміє; вона хоче (!), щоб їй допомогли розв'язати проблеми внутрішніх духових паралелізмів, чи, може, і конфліктів; вона не закриває вуха, коли говорити до неї українською, але їй зрозумілою мовою сучасної доби.

Ці проблеми великою мірою практично розв'язують відносно сильні і дійові молодіжні організації, і розв'язують передусім ті батьки, які, сідаючи колись на корабель з усією мізерією своїх скитальських дорібок, запрягли собі, як видно, і «туди» довести свої ляри і пенати, та поставити їх на вічну охорону своїх порогів. І ви, після довголітніх випробувань нового поселення, з глибокою пошаною переступаєте ті пороги, за якими і батьки, і діти знають, чого вони хочуть.

Там, очевидно, є поточні клопоти, але там нема нерозв'язаних проблем духового буття. При цьому, на диво, ви стверджуєте, як «провінційально» це не звучало б, що, крім послідовності принципів виховання, крім високого рівня універсальних вартостей духової культури і поступу, в колі української молоді в Новому світі живо і безпосередньо діє така своєрідна сила українських тисячолітніх надбань, діє чар національного генія, що часом найпростішими, але і найживішими барвами народної кольористики таки справді полонить молоді душі, не зважаючи на те, що їм до вибору стоять різні скарби багатой на різномірність країни; українське мистецтво різних ділянок, плекане часом дуже дбайливо і тепло, входить у духовий і життєвий зміст українського молодняка, що виростає на батьківщині виміраючих індіан.

Різних детальних спостережень, в яких реєструється українство, що на кожному полі життя і творчості шукає сурогатів утраченої батьківщини — не списати на воловій шкірі.

IV

Силою факту серед цілої скали можливостей на вільній землі Вашингтона (як там часто говориться) — одне окреме питання притягає понад усе вашу увагу. А саме: як можна у підкреслено вільних умовах розуміти (чи не розуміти!) поняття свободи! І це стосується деяких явищ української еміграційної «політики». Бо за політику чи за «боротьбу» дехто вважає усякі форми вільного бешкетування в середині рідної громадськості «для добра поневоленої батьківщини». Чи це буде організування різних більше або менше вдалих бой-

котів; чи створювання атмосфери тиску, що авторитетно вимагає від усіх послухного підкорення в оцінках різних справ; чи це буде поширювання всяких наклепів, що надаються до розгляду офіційним правосуддям; чи це, врешті, безвідповідальне вербування в таку масову «політику» широких кіл людей, які мають найменше даних для того, щоб взагалі розуміти справді політичні проблеми; сюди належить також т. зв. «опановування» громадських, та ще й центральних, установ, що не залишається без впливу на тих «безпартійних», які хочуть бути вибраними і т. д. Усе це в наслідках дає відхід від громади таких людей, які не хочуть бути об'єктом партійницько-негромадської гри, і це чимраз більше примітивізує і спрощує громадське життя. Це явище є універсальне для української дійсності в різних еміграційних країнах, але зокрема жалюгідним треба його вважати там, де скупчення більшої кількості громадсько вартісних елементів могло би дати кращі успіхи загальногромадських досягнень. При чому найприкрішим є те, що немалий відсоток «так» заангажованих, дезорієнтованих патріотів з громадської гущі має глибоке переконання, що служить добрій, «великій революційній» справі; прикро, коли, займаючи становище в громадських справах, вільна людина не слухає голосу власного вільного сумління, тільки оглядається на накази заколісової режисури; і прикро, що деякий відсоток партійно незаангажованого, думаючого і критичного громадянства не має охоти чи відваги користуватися своєю незалежністю для того, щоб спричинитися до оздоровлення еміграційної спільноти, відмежовуючи громадське життя від різних плянів партійницької мізерії.

І тут знову треба з натиском підкреслити, що де українська громада є фактично і формально складовою частиною суспільства цілої країни поселення, — там зокрема фактична, а не тільки номінальна понадпартійна неутральність громадських установ є елементарною передумовою питомої ваги українства у даній країні. У цьому відношенні доводиться з приємністю позитивно відрізнити досягнення, що їх має Комітет українців Канади (КУК), який є справжньою суспільно-політичною централею і який завдяки своєму авторитетові є справді порядкуючим чинником громадської рівноваги; тому тут, бодай на вищих щаблях громадської драбини, суспільні ворохобники змушені дещо приховати свої негромадські інстинкти.

Та вертаючись до «самої» політики і її стилю в умовах широких вільних можливостей, треба ствердити, що при всій «революційності» суперарбітрам від національної моралі не стає відваги відкрито ставити чоло і речево дискутувати перед обличчям ширшої громади.

«Провідники» з-за плоту радше знаходять якусь півграмотну, людям невідому жертву, що, для прикладу, піднявшись з крісла після якоїсь комусь небажаної доповіді, витягає з кишені готовий папірець і, з трудом відшифровуючи цей надто складний «концепт», під загальну веселість вистогнує запитання, яке не мусить взагалі мати

стосунку до порушених проблем. Такі сцени могли б бути навіть веселими, якби вони не були сумними. Ці явища, що зрештою не є нові, і самі собою не є продуктом південно-американського континенту — не варті були б й окремої уваги, якби не висновок, до якого ви доходите: отож то й справді деякі українці, попавши у вільну, демократичну, молоду країну, — і самі набираються не абиякої динаміки і ударності в «свобідній» боротьбі за впливи. А вже як заїде мова про становище на Україні, про мистецькі ансамблі і про те, як сміють українці у вільному світі відвідувати їх, або ще, не дай Боже, взагалі говорити з земляками з батьківщини; як виникне проблема культурного обміну і т. д. — то ви, дивлячися на загал та на методи, стосовані до інакомислячих, стоїте перед питанням: що більше приковує увагу еміграційних «революціонерів»? Властива суть боротьби з ворогом, чи гістерика побороювання політичних опонентів?!

Такі і подібні познаки ви запримітите навіть в рамках справді аполітичних жіночих організацій. Тут вам простягають руку чесні люди, що хочуть, приміром, з причасною до жіночих організацій людиною поговорити про спільні проблеми та й взагалі про громадські справи, — а тут зараз же знаходяться «невинні» експоненти партійних інтересів в громадському житті, які «цілком аполітично» вважають себе компетентними за других вирішувати, чи і кому вільно зустрічатися на громадській платформі. І ви тоді з правдивим співчуттям думаєте про колишніх подвижниць жіночого емансипаційного руху. Адже діло цілого їхнього життя пропаде; великих бабунь недорослі правнучки не так зрозуміли емансипацію! Вони ж бо боролися за те, щоб рівноправна в суспільстві жінка могла ввійти у кожную ділянку життя! Та їм ані не снилось при тому, що як колись якась нещаслива їхня вихованка попаде в політику, то це мало б її дискримінувати у теплій сім'ї жіночих організацій. Але, на щастя, в жіночому світі таких непорозумінь небагато, не всі бояться вільних зустрічей, і вам доводиться з великим визнанням ствердити, що велике діло великих бабунь шанують численні кадри їхніх гідних наслідниць. Та й взагалі ви маєте нагоду пізнати, як багато конструктивного зберігається в жіночих колах кількох генерацій українських поселенців за океаном. А як тут і там трапляються дещо ненормальні явища серед «ще не визволених» жіночих відділів при авторитетних чоловічих організаціях, то це їм можна вибачити, бо власне вони ще не добилися повної емансипації і їх «організовано» зобов'язують доручення їхніх «старших» друзів.

Чомусь у зв'язку з такими явищами демократичної громадської незрілості вам нагадується і наболіле питання української єдності. Вас так часто про неї питають! І ви не маєте сумніву, що «всі її щире прагнуть». Одначе, якої єдності? Обов'язково накиненої всім тільки за якимось одним, по змозі найстаршим рецептом! А як ви маєте думку, що після досьогочасних консолідаційних неуспіхів можна б

усім зійтися десь посередині і спільно піти, шукаючи нових успішніших шляхів, — то це в розумінні «найправеднішої» єдності, мабуть, дуже тяжкий гріх проти справжнього патріотизму. І ви не вгадаєте, чи справді від цього краще, як ви пробуєте переконувати, що єдність добувається не механічним способом і що зокрема в недержавних умовах найпевнішим гарантом і передумовою формальної єдності може бути перш за все взаємна терпимість, громадська лояльність, толерантне співіснування і практична співдія. Ви не знаєте також, чи це має якесь значення, як ви в цьому відношенні бороните «європейські центри», на які за океаном звикли скидати всю вину передусім ті, що зі свого боку найменше роблять для платонічно звеличуваного ідеалу; ви не знаєте, чи когось переконує ваша думка, що яке суспільство — такі й його центри.

А врешті, вам після різних «політичних» розмов стає дуже сумно, як вичуєте, що кожную еміграційну політику найбільше засуджують ті, які, не враховуючи прибуткових професій, стоять взагалі від усього осторонь.

V

Відірвавшись від політичних рефлексій і кинувши оком на проїханий шлях, ви все ж таки дуже радієте, що життя йде також поза політикою і без політики. Вам нагадується безліч сподіваних і несподіваних особистих, таких близьких і дорогих зустрічей, в яких вам так несподівано розгортається стрічка цілого вашого досі пройденого життя. На кожному порозі зустрічних людей вам наче в сні відживає таке щось давнє і далеке, гарне і важке, і ви з шанобливим острахом думаєте про таємну силу задушевних асоціацій. Ви ніколи не могли би припустити, що минуле може так реально стати знов дійсністю. І ви відкриваєте давно відкриту велику істину: дружба ніколи не вмирає; друзі дитинства і молодости зустрічаються так, як би тільки вчора розійшлися; і друзі ділового життя залишаються назавжди друзями.

Далі, ви робите ще одно відкриття: всюди є добрі шляхетні люди. Їх так багато, що ви не маєте змоги перелічити всіх, подякувати за людське добро та за ще один життєвий скарб: нове утвердження у вірі в людину, яку ви знайдете на всіх просторах. Вам тільки шкода, що ці зустрічі були епізодом.

А часом ви таки дивуєтесь: чому і в малознайомих бувало стільки сердечности до вас? Українська гостинність? Політичні симпатії? Якась ваша причастність у цьому? Можливо, дещо з цього. Але передусім: сила задушевних асоціацій і тут. Тут за минулим, за молодістю, за Європою — за «Старим краєм». Вам кажуть здоровити всіх-всіх «там», хоч всім відомо, що «там» тільки небагато залишенців, — а наш «Старий край» — за муром.

СПОГАДИ

СВГЕН ОНАЦЬКИЙ: ПО ПОХИЛІЙ ПЛОЦІ

5 грудня 1919

Отець Бон поїхав до Парижу побачитися з гр. Тишкевичем і відвідати родичів у Бельгії. Вчора прислав телеграму, що П. Карманський залишається секретарем місії, а Лучинського вже призначено до Парижу.

Лучинський повеселішав і знову став походити на порядну людину.

Він оповів мені, що колишній наш службовець делегації до Парижу Толмачов, що залишився в Швейцарії, писав йому з Льозанни: за переклад якогось французького роману він одержав 1 500 франків, але вже їх проїз, і не знає, що з собою робити. Ніби кличуть його (хто?) до Лондону, — він знає добре англійську мову, але ще не вирішив, чи поїде. Толмачов — лівий есер із великими симпатіями до більшовиків. У Швейцарії він якось казав мені, що заздрить моєму голосові й темпераментові, бо з ними я міг би бути добрим «народним трибуном», себто демагогом. Ці свої здатності я дійсно випробував на чернігівським губерніяльним з'їзді в 1917 році, коли там приборкав розгойдану селянську стихію і за те був переобраний до Центральної Ради... Але така кар'єра мене не спокушала і не спокушає.

Казав Лучинський також, зі слів М. Чехівського, що ніби їдуть до Італії Д. Донцов і Семенів. Донцова ніби виставляють із Швейцарії, і він потребує переміни підсоння. Але мені давніше говорив Д. Антонович, що він мав би приїхати сюди, щоб звідси кореспондувати до якогось прасового агентства.

Ніна була вчора в прес-бюрі на засіданні жіночого гуртка, що не відбулося попереднього разу за відсутністю членів (через генеральний страйк).

Був там і Борщак у Шебедева, казав, що жалкує тепер, що розпускав язика про Севрюка, бо хотів би дістати посаду в його місії, але тепер ніяково просити. Ще б так!

Звертався він по посаду до Антоновича, але той відмовив.

Полісадов, що був бібліотекарем у Степанківського в Льозанні і дуже допомагав мені, коли я там вишукував матеріали для свого словника (головне з «Киевск. Старины»), теж прислав до Севрюка листа з проською за посаду: Степанківський скорочує персонал. Севрюк відмовив, бо ніякої, мовляв, вільної посади в нього немає.

Алеж і Степанківський! Просадив гроші на автомобільні поїздки.

тепер скорочує персонал. Саме тепер, коли треба б, навпаки, посилити пресову боротьбу...

В «Ідея націонале» видруковано повідомлення, що її кореспондента Пескарцолі, що поїхав на Україну, в Югославії заарештували й кинули до в'язниці «з невідомих причин». О, «причини» тут дуже ясні. Росіяни добре слідкують за нами, а що Югославія — їх головне кубло, то й поспішили накласти руку на співробітника нашого бюро. Але Пескарцолі — італієць і «Л'Ідея націонале» зараз же подала протест. Кажуть, що його вже випущено.

Югославія послідовна в своїй до нас неприхильності. Досить згадати про уневажнення віз, виставлених на пашпортах кількох десятків членів Української державної капелі О. Кошиця, або про протест югославського посла в Празі проти участі голови української дипломатичної місії в привітанні Бенеша від дипломатичного корпусу; або про відмову віз українським журналістам на конгрес журналістів в Београді. Тут московські впливи і старий ворожий нам панславизм нероздільно панують.

«Л'Ідея націонале» та інші часописи видрукували й іншу сенсаційну телеграму за «Кур'ером польським» зі Львова:

«Українська місія в Парижі офіційно повідомила, що уряд США позичив Українській Народній Республіці 13 мільйонів дол. в американській валюті. Місія підписала і передала американському урядові відповідний контракт від імени Української Народної Республіки. Позичку дано на 5%: 5 мільйонів дол. на 3 роки, 5 мільйонів на 4 роки, і 3 мільйони на 5 років...»

«Л'Ідея націонале» додала такий коментар:

«В усякому разі цікаво, що тоді, як українські війська під командою відомого ген. Петлюри, завзято й щоденно, з перемінним щастям б'ються проти ген. Денікіна, що після неславного занепаду адмірала Колчака зробився улюбленцем англо-французької політики в південній антибільшовицькій Росії, американський спільник не вагається робити свої маленькі банківсько-політичні справи і в Кам'янці.

«Очевидячки, цей факт не свідчить про надто міцну злютованість Антанті. Цілком природно, з такої зацікавленої обсерваторії, як Берлін, за цими речами слідкують дуже уважно, і їх використовують для провадження більш енергійної войовничої політики...»

Зі свого боку «Дон Кіхот» не міг промовчати такої звістки: «„Л'Ідея націонале“ дає вищезгадану вістку з виглядом тріумфу, але хай цей націоналістичний орган заспокоїться, бо ця позика — тільки мрія».

«Аванті» так коментує:

«Таким чином велика демократія США, підтримуючи грошима з однієї руки народ України в його шовіністичних жаданнях, другою рукою щедро допомагає Денікінові, що відкрито проголошує, що здушить будь-яке жадання України, хоча б і автономістичне. Це не

значить, що одна рука не знає, що робить друга. Ні, обидві руки служать одному і тому самому серцю американської буржуазії, повному незносимій ненависті до Советської Росії. Тільки тому так щедро оплачують українських та денікінських прислужників. Хай вони між собою взаємно винищуються!»

6 грудня 1919

Граф Тишкевич прислав листа Антоновичеві з 30. 11, в якому скаржитися, що члени його делегації співпрацюють з росіянами:

«... Ви бачите, що неможливо боронити нашу справу, коли самі члени делегації роблять політику Колчака. Особа, яку сильно запідозрено, що вона зв'язана з Бурцевим, — це А. Г. (Галіп, — Є. О.), який представив мені навіть славнозвісного достойного Моркотуна, щоб порозумітися зо мною, чого я, на щастя, не захотів.

«Але хто надхнув статтю в „Л'Юокрен“? Відомо, що там стоять у відносинах із Маклаковим.

«Щодо А. Г., то він діє під тиском Авксентієва і російського комітету, які, як кажуть, мають якісь гнітючі докази проти нього і примушують його співати.

«Як можна було висилати відомого русофіла до Лондону? (Марголіна, — Є. О.). Мені неможливо залишитися в подібному товаристві, і я не забрав назад своєї димісії, хоч уряд на тому настоює...»

Д. Антонович позавчора відписав йому, прохаючи відмовитися від думки про димісію:

«... Щиро дякуючи за Ваш лист з 30. 11, я тільки жалую, що Ви, здається, не маєте в своєму розпорядженні достойного довір'я секретаря, так що через мене мусіли особисто утрудняти себе листом до мене. Щодо ініціалів А. Г., то я підозріваю тут Артема Галіпа. Про цього індивіда ви не можете мені сказати нічого, щоб мене здивувало!

«Я ще раз від цілого серця прошу Вас, Пане Міністре, в інтересах великої мети, над досягненням якої в міру своїх сил повинен працювати кожний патріот, не тратити терпцю і не залишати Вашого посту. Вам треба було б скоріш, основуючись на довір'ї, яке до Вас слушно виказує Петлюра, запропонувати урядові просто розпустити паризьку делегацію в теперішньому складі.

«Панам таличанам, як я вже зазначив Мацієвичу в листі, переданому в копії до Вас, взагалі нема чого більше робити. Але й інші всі повинні б бути відкликані, і Ви, Пане Міністре, повинні б були скласти там місію за Вашим вибором.

«Щодо Марголіна, то наслідком денікінських погромів він дійсно відступив від ідеї федерації і, по-моєму, на нього можна з певністю покладатися, коли до нього буде приставлено, як я це пропонував у моєму листі до Петлюри з 27. 11, переконаного поборника ідеї нашої самостійності.

«Ви питали мене, хто міг інспірувати статтю в „Л'Юкрен”. По-моєму, цю статтю зложено на підставі многих листів, що походять із кіл Вашої паризької делегації, — листів, повних злих виступів проти Вашої особи, і з котрих деякі, мабуть, попали до рук пресловутого пана Степанківського.

«Я дістав також відомість від Лозинського про його боротьбу з Панейком і Томашівським, — я відповів Лозинському, щоб він найменш відступив від свого наміру опублікувати про це цілу брошуру.

«Ще раз прошу Вас, Пане Міністре, не тратити терпцю...»

Цікаво, що тут Тодот Галіп — зовсім порядна людина, а в Парижі його брат Артем, що був за Скоропадського товаришем міністра закордонних справ, виявляється московським прислужником. Чи це на нього, буковинця, так вплинуло оточення скоропадщини?

Написав статтю про Українську державну капелю і заніс її до півмісячника «Музика». Прийняли. Сьогодні заніс їм і клішу.

«Іль темпо» приніс телеграму з Букарешту під заголовком: «Голова Української Республіки втік до Румунії»: «Румунські часописи сповіщають, що ген. Плетеніс (?), голова Української Республіки разом зі своїми міністрами і генеральним штабом утік до Румунії, переслідуваний військами Денікіна...»

Невже правда?

★

Мазуренки запровадили в себе суботники — чай по суботах, і на них треба бувати. Але сьогодні в них, крім С. Перепелиці, який перебуває в Римі як фінансовий агент уряду і одночасно делегат Кооперативного союзу, нікого не було, бо Антонович влаштував того дня сніданок з нагоди завтрішнього від'їзду В. Мазуренка до Відня, де він має добувати гроші для нашої місії, бо ті, що були, вже вичерпалися... Я на тому сніданку не був, а Мазуренки повернулися додому саме перед моїм до них приходом.

Пані Мазуренкова була, після сніданку, в дуже підвищеному настрої і весь час брала на глузи Перепелицю, запрошуючи його ще й ще раз випити.

— Ось ще цього лікеру, прошу дуже...

— Не можу більше, дякую... Ніяк не можу...

— Та що ви? Спробуйте, вам засмакує.

— Певно... Але в мене хворе серце...

— З якого це часу? Вперше чую...

Потім звертаючись до мене:

— Знаєте, Степан Васильович старого козацького роду і ніколи ще не відмовлявся випити, коли траплялася нагода. Оце як був у

Швайцарії, деякі наші заздрісники навіть написали до уряду, що Перепелиця, мовляв, забагато п'є. Звідти прийшов запит: «Що да як?» А Степан Васильович відповів коротко і ясно: «Така вже моя звичка!»

І знову до Перепелиці:

— Не зраджуйте ж вашої звички.

Перепелиця слухняно перехилив ще чарочку.

А Мазуренкова оповідає мені далі:

— До того ж Степан Васильович дуже побожна людина. Коли його за прем'єрства Голубовича, його партійного товариша, призначили на міністра фінансів, то він у Софійському соборі відправив навіть «благодарственный молебінь»... Правда, Степане Васильовичу?

Той ніяково хитнув головою, а вона продовжувала:

— І ми всі молилися, щоб наші фінанси в нового міністра були в порядку...

— Так то ж більшовики не дали, — вставив своє й Василь Мазуренко.

Але Мазуренчиха не вгамовувалася:

— Степан Васильович добре знає, що значать в житті людей — фінанси: куди не приїде, все зупиняється в найдорожчих готелях, бо того, мовляв, вимагає його фінансова служба, мусять, мовляв, люди знати, що на Україні фінанси добрі.

Чув я вже раніше про широку натуру цього нащадка козацького роду. Хоч залишив він жінку і родину на Україні, зійшовся з одною з машиністок-швайцарок, що працювала в бюро Степанківського, і зрештою з нею навіть оженився... Не знаю, як це там обійшли справу з першою жінкою... Але з другою жінкою характерами не зійшлися. Вона від нього тікала, він ганявся за нею з револьвером, мало не вбив, наробив чимало розголосу. Коли приїхав до Риму, хотіли його познайомити з машиністкою швайцаркою, що працює в місії Севрюка разом із Ніною, але та відмовилася:

— З дикими людьми не хочу знайомитися.

Вона оповідала Ніні, що теперішню жінку Перепелиці добре знає. Живе вона багато, ні в чому собі не відмовляє, але казала їй, що коли б знала, яке в неї буде життя з Перепелицею, ніколи б не проміняла колишньої праці машиністки на теперішню розкіш...

Тепер він сидів розчервонілий і спітнілий і тільки ніяково посміхався, не знаючи, як реагувати на в'їдливі жарти Мазуренчихи.

Щоб повернути розмову на іншу тему, я звернувся до Мазуренка:

— Отже Василю Петровичу, ви завтра їдете до Відня...

— Хто? Я? І не думаю... Хоч Антонович і почаствував мене сьогодні сніданком, я не поїду... Ось маємо тут нашого фінансового агента, він поїде і нам усі потрібні гроші роздобуде...

От тобі й маєш! Уявляю собі завтрішнє здивування Антоновича...

Ніна скаржиться, що праця в місії Севрюка її зовсім не задо-

вольняє, бо ніяких слідів і наслідків цієї праці не видно. Листами від полонених Севрюк зовсім не цікавиться. Сам до них теж ніколи нічого не пише. Сидить собі у своєму кабінеті із жінкою, яку Ніна називає манірною і психологічно нам цілковито чужою... В канцелярії Севрюк з'являється рідко.

Борщак дав мені відпис листа Шелухина з 22. 11 з Парижу до Мацієвича, якого Шелухин переслав і Борщаківі. Лист надто довгий, щоб його весь переписувати, хоч він і дуже цікавий та характерний. Беру з нього найважливішу частину:

«...В міру того, як наближається час, коли поставлено буде на дипломатичний кін вирішення нашої справи, мною опановує все більший неспокій. Причиною цього є також і склад нашої делегації, який у своїй президії ніколи не відповідав, як треба було б, ні своїй цілі, ні серйозності, ні складності завдання. З призначенням гр. Тишкевича в. о. голови склад цей тільки погіршав.

«Коли Шульгин та Марголін дорівнюються Галіпові, то Панейко зовсім відірвався від делегації, Матюшенко вибув із її складу, бо його французька влада не пустила повернутися з Швейцарії до Парижу; проф. Томашівський дійшов до свідомо неправдивого і злісного обвинувачення Лозинського в підробці безсумнівного уповноваження, аби викинути Лозинського з делегації, а гр. Тишкевич виявив ще менше дипломатичних здібностей, ніж Сидоренко, і вважає, що повинен відіграти роль Пілата і старосвітського оригінала-баріна.

«Якщо Сидоренко не вмів гуртувати людей, то гр. Тишкевич, не мігши проявити ні ініціативи, ні такту, прислужився тому, що делегації, як такої, у нас тепер фактично не існує. Добре, що в дипломатичних сферах на його час наступило затишшя. Це, разом із тим, що гр. Тишкевича було призначено тимчасово, ще не турбувало. Сподіваючись, що уряд у свій час зробить потрібні заходи, я мовчав. Я обмежувався тим, що написав по потребу усунути Панейка і Томашівського, які завели інтриги, проявили в роботі повний сепаратизм і неслухняність урядові, ізолювалися од суголосних з нами галичан, утворили таємне бюро, працюють поза плечима делегатів і т. д.

«... Не може говорити від імени демократії той, хто боїться її і зі страху уявляє її собі більшовиком, про що одверто каже і в що сам перший вірує. Це все так ясно, що я про гр. Тишкевича не писав. Я міркував, що його призначено тимчасово, а пришлють із часом когось іншого. Одначе сталося, та ще за Вашою допомогою, як бачу це з Ваших листів, що гр. Тишкевич зістається і надалі як постійний голова.

«Бога ради, не подумайте, що я хотів би зайняти цю посаду. Заявляю, що я ніякої дипломатичної праці нині не годен робити та й балакати по-французьки не вмю настільки, щоб вести дипломатичні переговори вільно та бігло. Цього останнього вже досить для визнання моєї повної непридатности для такої ролі. Радником-юристом, яким

я є тепер, я визнаю себе на місці, через що й зістаюся на цій роботі зі спокійною совістю і повною свідомістю своїх обов'язків.

«Про Вашу переписку з гр. Тишкевичем я вперше довідався так. Не вважаючи на наказ уряду зменшити число службовців і видатки грошей, гр. Тишкевич почав збільшувати і призначати на службу в делегацію нових людей, в додатку не тільки непотрібних, а навіть чужих нашій справі. Ці особи зате мали честь уподобатися графові особисто. Між ними немає ні одного українського діяча. На мою заувагу, як радника делегації, що це розминається з вказівками уряду, непотрібно обтяжує касу, з якої вже нічим платити і старим урядовцям, граф грубо відповів, що то його діло.

«Він призначив радником на неіснуючу посаду бар. Грооте, бельгійця, який жив у Швейцарії з ним у великій дружбі. У наших справах він не знає нічого. Нам він тепер зовсім не потрібен, а граф розпорядився видати йому платню з того дня, коли вони, як приятелі, вперше пообідали вкупі в Парижі. Я заявив рішучий протест і вказав на незаконність учинку. Тоді граф зробив недостойний викрут: він викреслив перший наказ і написав другий, яким призначив барона фінансовим агентом на правах експерта з окладом у 3 000 франків на місяць, з додатком по 2 000 фр. місячно на представництво. Ціль давати баронові 5 000 франків на місяць було досягнуто, але й закон знову порушено, хоч би вже тим, що наші штати вироблені й затверджені законом, а граф сам видумав для приятеля посаду і нам утворив закон про платню на невідомо яке представництво звичайного виконавця. Бар. Грооте було зараз же видано 8 333 фр. тоді, як у нашій касі свистіло. Коли я знову вказав на незаконність вчинку, гр. Тишкевич послався на Вашого листа, показав його мені і заявив, що він не виступив із рамок права.

«Після того він прийняв на службу ще чотири душі, яким видано більше 25 000 фр. тоді, як у нас вже три місяці нема що робити половині тих старих урядовців, а грошей немає остільки, що невідомо, чим ми заплатимо за помешкання в декабрі, не кажучи вже про платню урядовцям.

«Добре, що у нас знайшовся закон, на який Ви послалися, і я мав нагоду наочно довести графові, що Ваша порада не тільки розминається з дійсним законом, а що плутає місію до держави з делегацією на конференцію миру, для якої все утворено спеціальним законом.

«З того часу він не раз посилався на Ваші листи, як на опору для себе. Так я й довідався про Вашу переписку і зміст її.

«Мене без краю вразило те, що Ви, належачи до одної партії з мною і з М. Кушніром та ще з нами будши і членом центр. комітету партії, ні разу і ні слова не написали до нас, коли Вам треба було якихось інформацій, а завели проти членів делегації, в тім числі і проти Ваших сопартійців, переписку з людиною, якої, як бачу з Ваших листів, зовсім не знаєте. Ваше листування в цей спосіб і втру-

чання в справі нашої делегації вже наробили шкоди, а далі загрожують не тільки скандалами, а й непоправними шкодами для інтересів нашої вітчизни.

«Графа Тишкевича в його аматорській чи дилетантській спеціальності я дуже поважаю, бо він зробив і робить користь своїми виданнями. В папській атмосфері він там у своїй стихії. Там він, може, незаступний. Алеж у серйозній світській дипломатичній роботі він показав себе зовсім непридатним. У нього немає для того ні знання, ні такту, ні організаційних здібностей, ні ініціативи, ні рішучості. У нього на все погляд і до всього відношення поміщика „вотчинника”. Безперечно, він український патріот, алеж на українців дивиться з великопанським високомірством, хоч на словах і улесливий, що в усякім разі не вважається достоїнстю людини.

«Гр. Тишкевич і досі не мав ні одного побачення ні з одним із представників Вищої ради Антанти і задоволівся трихвилинним побаченням з італійським міністром. Ні з Клемансо, ні з Пішоном, ні з представниками Америки та Англії він не бачився, бо його не приймають. Бувши дріб'язково честилюбним, він дбає, щоб про нього якомога більше писали. Через те, прибувши до Парижу, він зараз же почав не з візитів, а з інтерв'ю. За друк було добре плачено, і в часописах появились його балачки та заяви в такому вигляді, що зараз же в очах одних зробили його смішним, у других утвердили проти нього ворожнечу і т. д. Відношення до графа дуже невигідно відзначилося на відношенні до делегації. Після цього безтактного виступу вищі урядовці і дипломати зреклися приймати його, кажучи, що про його думки вони довідалися з інтерв'ю, і що на непотрібний прийом у них нема часу.

«Оскільки граф ласий на саморекляму і не розбирається в ній, можете судити по надрукованому про нього в „Волі”. Він мені й іншим давав те читати вже давно. Я сказав, що так писати не годиться. Він дав мені поправити, щоб послати як справоздання до уряду. Я місцями поправив, місцями переробив. Алеж виявилось, що те було написане до друку і що він не погодився з моєю переробкою. Чи це серйозно? Подаю Вам вірізку з „Волі”. Чи це може принести нам честь? Чи це не виставляє нас із таким шефом на людське посміховище? Знаю, що не pomoже й те, що М. Лозинський пішов до графа з „Волею” і вказав йому на непристойність подібних друків, чим піддержав мене. Такі люди серйозних справ робити нездатні, а наробити серйозних нещастя можуть.

«Оточивши себе своїми агентами, граф цілком ізолювався од делегації і не читає навіть офіційних паперів. Його цілком вдовольняють побачення з маленькими людьми, які для нашої справи ні в чім корисними бути не можуть по своєму становищу. Єдине добре побачення в нього було — з Фошем. Більше ні з ким з Франції, Англії, Америки він не бачився. Його побачення з представниками невеликих

держав мали характер звичайних візитів і наслідків ніяких не дали. Пашіч прийняв його, а серби нам роблять пакості. Я взагалі не знаю, чи граф здатен вести серйозну політичну розмову. Бачив його з румунськими представниками, був із ним на засіданнях представників новоутворених держав, алеж граф мовчав. З представниками нових держав він навіть боявся говорити, вважаючи їх соціялістами. Це для нього страшне слово, як для московської купчихи — жупел.

«Більш розумних людей він чомусь уникає, хоч сам він людина досить розумна. Це, на мою думку, через дріб'язкове честолюбство, яким він нашій справі дуже шкодить, бо робить і її такою. Нічого в Парижі не зробили і не досягли до цього часу, він і далі нічого не робить, тим більше, що став цілком на партійний ґрунт і одверто стоїть за клерикалів, а виступає проти соціялістів, хоч би найправіших, та й взагалі прогресистів усіх напрямків. Цим він уже осоружив проти себе цілі французькі кола. Таке представництво демократичної України не може бути корисне для неї. Воно робить утвір чогось карикатурного в нашій становищі.

«Збанкрутувавши під час політичного затишку, граф Тишкевич, як закипить робота в нашій справі, сам нічого не зможе зробити, а іншого, хто робив би, не буде, — коли ж і буде, то йому перечитиме граф як шеф, просто на особистому ґрунті. У мене в грудях все морозом покривається, як подумаю про те, що в такий для нас рішучий час ми не матимемо відповідного шефа, бо граф ним фактично бути не може. Він не може вести балачки про українські справи, коли є хоч яка опозиція, бо губиться, не має потрібного знання й політичного досвіду, а рішучості багато тільки там, де він може особисто приказувати, алеж у громадських справах. Зате багато власної амбіціозности, яка його просто засліплює.

«Вже прийняту урядом купівлю від американців він трохи не погубив своєю нерішучістю та своїм бажанням робити не те, для чого служити, а тільки те, що йому подобається особисто. Тільки наша настирливість та моя загроза одвічальністю за невиконання своїх службових обов'язків примусила його виконати установлені законом формальності, і справу було урятовано.

«Він тут виявив, в додаток до усього, повне нерозуміння справи: довелося вияснити йому те, що як він не зробить установлені формальності, то американці муситимуть забрати товари, і для нашої держави, окрім обов'язків платити страшні збитки, утвориться грандіозний міжнародний скандал, після якого всі економічні зв'язки з чужими державами будуть поховані надовго в глибоку могилу. Так він у всіх справах. Так і в політичних справах, особливо в справах нот. Цього ніяк не можна назвати обережністю, бо це просто вияв браку громадської мужности, рішучості і свідомости прийнятих на себе обов'язків. Коли настане рішуча хвиля для рішення української справи, він здатен заявитися хворим і покинути їх рішатися волею Божою.

«Од делегації він ізолювався з першого дня.

«Про членів делегації він висловлювався дуже погано навіть при сторонніх людях. При мені, Тимошенкові та двох чужинцях, французів та американцеві, він двох членів делегації схарактеризував просто як людей, яким не можна довірити нічого, а особливо грошей. Я мусів зам'яти цю балачку і завести графа до належної стайні. Про членів делегації і про всю делегацію він пише на всі сторони в листах і телеграмах дуже погано, а в телеграмі до Донцова висловився так, що делегація мусіла офіційально вказати йому на недопустимість подібних телеграм.

«Оселившись в готелі, далеко від делегації, він спочатку приходив до делегації на 5, 10, 20 хвилин, потім став ходити рідше, а тепер ось вже восьмий день зовсім не приходить. У себе він завів свого ад'ютанта і щось подібне до канцелярії, забрав печатку і робить там невідомо що, оточений такими людьми, як колишній агент делегації, що став у нього правую рукою і головним дорадником, а нами запідозрений у тому, що не виконував своїх обов'язків на користь України так, як треба було. В українській роботі та людина цілком невідома і взагалі нам чужа. Цей агент склав графові скандальний допис до „Волі“, щоб прислужитися, і послав його до друку. Графові той допис так подобався, що у нас лежить гора того числа „Волі“, і він читав той допис кільком із нас ще до друку. З такими порадиниками доживемося до великих скандалів і дожилися вже.

«Що робить граф у своїй самочинній канцелярії, бо од урядової він ізолювався і не визнає її, нікому з нас невідомо. Наш секретар до нього не ходить. Граф забрав од нього печатку і шле пакети і телеграми по всьому світі. Про зміст його посланій ми довідуємося випадково. В результаті озлоблені люди роблять і собі безтактності, а вороги тим користуються. Так появилася скандальна стаття в „Л'Юкрен" у Швейцарії, у французьких часописах за підписом Моркотуна й інших. Через шефа робиться срамота нам усім, а найперше українському урядові. Тепер наростає скандал із масонською авантюрою. Дехто з українців став удавати з себе члена масонської ложі. Треба зауважити, що масони тут відіграють велику роллю. Може, ради цього й у нас знайшлися такі, що цим способом скотіли надати собі впливу на українських діячів. Підвищити себе і використати це. На мою думку, вони належать не до лож, а просто до якихось свининців, а, може, і до чогось просто мітичного. Таких тепер розвелось досить, і вони пересварилися між собою. А Моркотун об'явив себе головою одної з цих лож. Надрукував усякої чепухи та інсинуацій, заплутав французів і утворив скандал. Треба попередити наш уряд, щоб гнав у три шиї всякого, хто удаватиме з себе масона. Це — авантюрист та й більше нічого. Якраз через графову вдачу мати справу з цими людьми і утворився скандал, який ще не закінчився.

«Це цікавий і характерний факт. З дня свого приїзду граф почав

приймати нас, лежачи, роздітим у постелі і накрившись одіялом. Там же на кроваті, на стільцях і на інших місцях біля нього розкладено в повному безладді і службові папери. Так він завше приймав і мене, за винятком, може, двох випадків. На обід граф уставав, потім виїздив кудись і т. д. Цілком зрозуміло, що до нього перестали члени делегації ходити. Зовсім по-хатньому. Це характерно для всієї дипломатичної і шефської діяльності гр. Тишкевича. Міг би подати Вам безліч фактів, не менш характеристичних.

«Я написав Вам довгого листа, бо сів і пишу просто на машині, а факти та думки товпляться. Пишу Вам, бо бачу з Ваших листів, що Ви вжили заходів для зміцнення позиції гр. Тишкевича на становищі, для якого він зовсім непридатен і на якому він може причинитися до великого нещастя.

«До уряду їздив Меґас, якого граф спеціально посилав таємно від нас для скріплення свого становища. Коли б те становище і скріплення були потрібні інтересам України, то можна було б тільки радіти. Але — все на лихо. Меґас — це американський авантюрист, який зумір вибрати від американських українців яких 80 000 франків і якого ми одсторонили від делегації та її справ, за що він мститься. Все таки він і од нас, поки ми його розкусили, взяв 6 000 франків.

«Ви — людина розумна, і самі знаєте, що треба робити, щоб полагодити справу з графом і попередити скандал та нещастя для нашої вітчизни. Скандал цей, як бачите, вже є. Він буде ще більший, бо граф ізолювався і утворив атмосферу, при якій делегація фактично перестала існувати. А настане час (він близький), коли треба буде виступити, тоді не буде кому. Розвійте містифікацію і зробіть те, що потрібно в інтересах держави. Це — Ваш обов'язок, який на Вас падає через Ваше листування. Бувайте здорові. Ваш С. Шелухін».

Переписав цього довгого листа, і хочеться тільки сказати за Гоголем, заломлюючи руки: «Сумно жити на цьому світі, панове!». Яка безвихідь!

7 грудня 1919

Російські єдинонеделімці тріюмфують... Дарма що становище і їхнього Денікіна робиться не надто блискучим, і більшовики вже відігнали Денікіна, як повідомляють із Цюріху; на яких 150 ккм., а в його запллі українські селяни по всіх усюдах повстають; вони тріюмфують, бо головна справа — розбито війська Петлюри. Вони тріюмфують і використовують момент, накидаючись в італійській пресі, їм прихильній, з усією силою на українських «сепаратистів», «австро-німецьких агентів». Вчора в римській «Епока» з'явилось довге інтерв'ю кн. Волконського, а в мілянській «Персеверанца» графиня Філіппіні-Полторацька видрукувала нового величезного листа у відповідь Капелльо і Шебедеву. Тут знаходимо весь арсенал уже всім нам знамих і оклепаних аргументів із досить зручним застосуванням до міс-

цевих італійських обставин, — Італія стоїть тепер під знаком шукання єдності, дарма що була історично не раз поділена на різні держави і її населення розмовляє дуже відмінними діалектами, як сіцилійський, з одного боку, а генуїський з другого. І на цьому грають оті Полторацькі, підкреслюючи зокрема факт денаціоналізації нашої інтелігенції, що та гостро відчувається навіть і в нашій місії, особливо серед жіноцтва, де цілковито панує російська мова (Мазуренчиха, Гриненкова, Бальмен).

Полторацька пише:

«Відомо, що в самій Україні мова культурних інтелігентських класів натурально російська. Неможливо собі навіть уявити, щоб десь у Європі відкрито було курс української мови для полегшення торгівлі і взагалі зносин між портами Чорного моря і Середземного, що завжди були дуже жваві...» Приплетено, розуміється, і Гоголя, що писав у Римі свої «Мертві душі» російською, а не українською мовою...

Сьогодні знову «Епоха», друкуючи вістку про втечу Петлюри з генеральним штабом до Румунії, додає редакційний коментар у дусі, очевидно, п. Волконських. Антонович свого часу не захотів спростувати зносини гр. Тишкевича з Сікстом Бурбонським, а тепер «Епоха» в своєму коментарі витягає цю справу, офіційно ніким не спростовану, бо те, що з'явилося після моїх там відвідин, в бюлетенях «Агенція Націонале делла Stampa», ніяк не можна назвати офіційним спростуванням. Отже, «Епоха» пише:

«Граф Тишкевич запропонував від імени Петлюри українську корону кн. Сікстові Бурбонському з Парми, заявляючи при цьому, що український народ дуже радо прийме католицтво. Цей більш ніж нерозважний акт викликав в усій Україні величезне обурення, бо народна маса фактично прив'язана до православної релігії і ні в якому разі не була б рада бачити в Росії чужинецьку династію.

«Крім того, Петлюра останніми часами обурив більшість більш затятих українських сепаратистів: фанатик української сепаратистичної ідеї „батько” Грушевський, людина найбільш шанована між сепаратистами, був примушений, рятуючись від переслідувань Петлюри і боячись бути арештованим, ховатися. Так само і Петрушевич, що був головою уряду республіки Сх. Галичини, був ув'язнений на наказ Петлюри. Залишений майже всіма, Петлюра має тепер тільки 22 000 галичан в Австрії під командою старшин австрійських, німецьких і угорських. (Як тут назирається на Австрію, що її так не люблять в Італії. Навіть про галичан говориться, що вони в... Австрії! — Є. О.). Але після того, як Київ опинився в руках Денікіна, становище галичан стало розпачливим. Як повідомляє останній офіційний бюлетень агентства Петлюри в Парижі, група галицьких старшин на чолі з славним ген. Тарнавським, незадоволених і розчарованих, розпочали переговори з Денікіном, місяць тому погодившись на програму з'єднання Росії і України. Петлюра загрозив смертю га-

лицьким старшинам і наказав арештувати ген. Тарнавського, але спроба виконати наказ викликала повстання всіх галичан. Галицьке війське звільнило арештованих і перейшло повністю під прапори Денікіна. Позбавлений останньої підтримки, Петлюра був примушений втекти...»

Ось так пишуть історію!

Скільки треба сил і людей, щоб усі ці зручно намотані брехні спростувати! А у нас їх нема... Нема людей, що вміли б писати як слід, коли б бодай хотіли... А то й бажання нема. Нема ніякого почуття громадської відповідальності, нема суспільного інстинкту, що штовхав би до відданої громадської праці без думки про кар'єру, винагороду. Подивившись навкрузи — все урядовці, що не мають поняття про громадську діяльність, або — ще гірше! — гуляки, чорт би їх побрав!.. Один Галіп, здається, має оту громадську жилку й захоплюється своєю працею. Але що він може, коли навіть мови італійської не знає!..

Вчора Ніна, оповідаючи про місію Севрюка, розплакалася. Це з нею рідко буває. Очі в неї зовсім таки не на мокрому місці. Але — не витримала. Плакала з безсилля й обурення. Обурює її недбальство і здирство Севрюка, обурює байдуже ставлення до праці інших членів місії. Ніякого зацікавлення долею полонених! Ніякого бажання бодай чимось їм допомогти. І то — маючи величезні засоби! Обурює оте червте себелюство і бажання розважатися за всяку ціну, що панує в цьому осередку, коли Україна гине...

Потішав її, як міг. Говорив, що треба перетривати, не піддаватися настроєві. Все це ще зміниться. Треба набиратися знання і досвіду, щоб повернутися на Україну європейцями, а не хуторянами. От тоді й закипить робота. Знайдуться там люди, не зіпсовані грошима, легким життям за кошт держави, що не має можливості жадного контролю... Скільки гарних ідейних товаришів там залишилося!.. То все люди, що всього себе віддавали громадській роботі... — Пам'ятаєш Марусю Саенко, Марусю Дем'яненко, що так жертвенно працювали без всякої винагороди в канцелярії Центр. Ради? А з моїх товаришів... Правда, Володимир Шульгин, Кузьма Корж, Омелько Попович, Микола Лизогуб загинули під Крутами. Алеж залишилися там десь Іван Шарий, Осип Гермайзе, Микола Зеров, Вадим Модзалевський, Данило Щербаківський, брат Олександр із жінкою Дорою, Віра Онацька-Полонська, Ната Житецька... Коли б хоч хтось із них був тут, було б, певно, інакше...

Ніна зрештою заспокоїлася, але заявила, що в понеділок, як піде на працю, підійме бунт — буде голосно допитуватися, що саме зробила їхня місія за весь час свого тут перебування...

Тоді ми пішли до Мазуренків на суботній чай, і тут Мазуренчиха підлила ще трохи олії до вогню: повідомила, що невдовзі її день народження і що вона обов'язково матиме від чоловіка, Василя Петро-

вича, в дарунок брильянти. Тільки брильянти! Вона почуває, що не може бути без брильянтів...

Василь Петрович — лівий соціал-демократ, і в міру того, як справи на Україні все гіршають, він усе лівішає. Хто зна, чи не зробиться комуністом. А Мазуренчиха — типова міщанка з непомірно розвиненим почуттям виключної власности, з жадобою необмеженого посідання. Якось були ми з нею в парку Боргезе. Я вказував їй різні красоти цього парку, а вона мені:

— От коби я мала цей парк, я ніколи не пускала б до нього кого попало. Це мав би бути мій парк...

Спрага «зживати життя», як висловлюються галичани, теж обмежена. Видрукувала візитівки з княжою короною: «Маріянна де Мазуренко, уроджена Вишневецька...» А я певний, що нічого княжого там і близько не було. Як це все мириться з лівим соціалізмом В. Мазуренка, не розумію...

«Іль темпо» видрукував сьогодні статтю «Україна — жертва страшних пошестей. Санітарну допомогу стримано бльоком Антанті». Цю статтю зладжено за нашими матеріялами, і вона робить сильне враження. Але — не на Мазуренчиху та їй подібних...

Ходив до музею Кірхнера, — єдиного, здається, тут музею від науки, а не від мистецтва. Музей чисто історичного чи природничих наук тут, здається, немає. На превеликий жаль, музей був замкнений, бо помер директор обсерваторії, зв'язаної з музеєм. А мені дуже кортіло подивитися на етнографічний відділ цього музею, що мені його дуже хвалили.

Заглянув був до галерії Дорія — майже насупроти в палаці князів Дорія. Теж зачинена. Можна відвідувати тільки по вівітках і п'ятницях. А там, кажуть, розкішний портрет папи Інокентія Х пензля Веласкеза — симфонія самих червоних барв, найрізніших відтінків, що непомітно переходять один в один. Червона барва мала б символізувати тут найвищу владу... Але замкнуто. Пішов блукати вулицями. І ще раз сконстатував, що тут прегарне старе перемішується з неможливим сучасним брудом, що просто з душі верне. На кожному кроці пісуари, навіть не відгороджені. Сморід такий, що повернутися неможливо. А італійці так тут поводяться, ніби в той момент коло них нікого немає. А тут же проходять пані, панночки... Вони заходять, зроблять своє і йдуть далі, защібуючись по дорозі. Природна, мовляв, справа! Зрештою, це — змодернізований спадок від імператора Веспасіяна, що обдарував пісуарами давніх римлян.

З другого боку, не можна не зауважити й фактів, що зовсім заперечують часті твердження про злодійкуватість італійців: продавці часописів безпечно залишають свої часописи і гроші біля них і йдуть у своїх справах, а перехожі беруть часописи, кидають у мисочку за них гроші і — йдуть далі.

Учора коло 9 години вечора, вийшовши по часопис, я прождав хвилин п'ять, поки газетник з'явився. Купка грошей біля газет була

вже досить велика, але ніхто її не заціпав. Попробував би який газетник зробити це в нас! Ані часописів би не знайшов, ані грошей...

8 грудня 1919

Статтю з нашого бюлетеню про пошесті на Україні і санітарний бльок Антанти передрукувало чимало італійських часописів, як «Іль корієре дель маттіно» в Неаполі, «Ля персеверанца» в Міляні та інші.

Мілянський «Іль секольо» передрукував із нашого бюлетеню також частину відозви українського уряду за підписом І. Мазепи, поширеної після зради частини галицьких військ. У цьому ж числі «Іль секольо» вміщено цікаву статтю «Наслідки помилкової політики Антанти: Україна буде новою Польщею. Несправедливий поділ». В ній читаємо: «Якщо відомості, які ми одержали з англійських джерел, правдиві, реакційний російський генерал осягнув свою мету: Україну задушено в пелюшках. Витворюється нове польське питання XX віку, що його витворила на сході Європи Мирова конференція. Україну поділено між трьома державами: Польщею, Чехо-Словаччиною і Росією. Але вона від того не перестане боротися за свою єдність і за свою незалежність, завдаючи чималих турбот трьом урядам, що її уярмлюють. Вона зробиться постійним джерелом неспокою для всієї Європи».

Наталя Геркен телефонувала Ніні, що не зможе прийти на збори Комітету допомоги полоненим, де мали б відбутися вибори нової управи. Агітувала Ніну, щоб і вона не йшла на збори, щоб їх зірвати, бо не придуть також ані пані Мако, ані Мазуренчиха. Тому Галіп, що його вона хотіла б бачити головою Комітету, не збере більшості голосів, і в голови знову пройде Бальмен-Липовецька. Вона ж з багатьох причин не бажана, бо вона не знає української мови, фігурує як британська громадянка, до цього часу нічого не зробила і т. д.

Ніна відповіла, що однаково на збори піде, бо вважає незручним не йти, бо це значило б — саботувати справу. Призначається ці збори вже втретє і ніяк не можуть відбутися: то була Бальмен хвора, то голоси поділилися, то тепер Геркен хвора... Треба, зрештою, до чогось дійти.

Гриненко вчора листовно повідомив Пащенка й Чехівського, що він суду чести в справі конфлікту зо мною не приймає, бо комісія, яка мала вирішити цю справу з формального боку, не осягла однодушности, бо І. Коссак подав окрему думку.

Пізніше: Вибори в Комітеті допомоги таки не відбулися. Але внесено бодай постанову, що чергові збори відбудуться при всякій кількості присутніх. З огляду на те, що засідання затягнулося і всі спізнилися на службу, Антонович зробив увагу Пащенкові, що засідання комітету не можуть служити виправданням для спізнення на службу. Це викликало з боку Чехівського різку репліку. Чехівський

взагалі останніми часами дуже нервовий. Поперше, він — вірний приятель родини Єремєєвих і його турбує довга відсутність всяких відомостей від п. Михайла. Подруте, злі язики твердять, що він дуже лютий на П. Карманського та Лучинського, що п. Єремєєвій бісиків підпускають.

*

В. Мазуренко зв'язався з італійськими соціалістами, а в тому числі — з їх головним лідером Серраті. В наслідок цього зв'язку дирекція Соціалістичної італійської партії вирішила звернутися до комуністів Росії й України з пропозицією посередництва для припинення боротьби, бо ця боротьба, мовляв, скріплює контрреволюційні сили. Мазуренко дістав візу до Франції, хоча й не збирається туди їхати, — але він тим дуже гордий, бо ж ніхто інший не міг дістати французької візи. Взагалі Мазуренко, не вважаючи на трагічний стан на Україні, почуває себе дуже певно. Він каже, що виклопотав візи і для хору Кошиця, а як буде треба, то дістане й дозвіл відвідувати полонених...

Що значить — як буде треба? Воно вже давно треба!

9 грудня 1919

Вячеслав Липинський, що був нашим послом у Відні ще з часів Скоропадського, відійшов від політичного життя і покинув ряди нашої дипломатії. В листі з 2. XII він пише до Антоновича з Райхенау:

«Високошановний і Дорогий Пане После! Листа Вашого з 22. XI я одержав. Покищо я відійшов зовсім від офіційної політики і взявся до своїх літературних праць. З політикою сучасного уряду, і внутрішньою й закордонною, наскільки не погоджуюся, що не міг я далі нести навіть тієї частини відповідальности, яка на мене, як лишень на виконавця волі того уряду, спадала. Безпричинний розстріл отамана Болбочана, одного з найкращих наших офіцерів, і безпідставне обвинувачення партії, до якої я належу (хліборобів-демократів) у протидержавному заговорі, а тим самим відтручення більшости поміркованих, єдино державних елементів; безпринципне і позбавлене логіки кокетування з Польщею і тим скріплювання нашого москвофільства — це такі факти, які мусять сучасну урядову політику довести до краху. Дай Боже, щоб я помилявся, але в усякому разі одвічальности за наслідки того всього, за ту руїну, за те „самоїдство“, яке нас чекає, я на себе прийняти не міг, тим більше, що були інші, далеко кращі і далеко певніші виходи, які я пропонував нашому урядові.

«Пишу про все це Вам, Пане После, маючи запоруку Вашої приязні, про яку Ви були ласкаві мене в своєму листі запевнити і яку я все високо ставив, так і тепер високо ставить і цінить глибоко поважаючий Вас Вячеслав Липинський».

10 грудня 1919

Вийшло 13 число «Ля воче» ... із звичайним спізненням. Увійшла до нього, нарешті, моя стаття про Гоголя та ще й друга моя стаття історичного характеру «Італійська торгівля на Чорному морі в XIII-XIV вв». Увійшли до цього числа й дуже вдала полемічна стаття В. Шебедева «Успіхи Денкіна», величезна стаття про українські кооперативи, що її опрацював І. Гриненко за матеріялами Перепелиці, рецензія на доповідь І. Гриненка в Інтернаціональному клубі про українське мистецтво, переклад з статті паризького місячника «Східня Европа» (фр. мовою), «Досить війни і голоду!», переклад статті відомого чорносотенця В. Шульгіна в київському «Киевлянині» «Питка страхом», яка стверджує, що Денкін робив систематичні погроми жидів навіть у Києві; деклярація жидівських робітників у Кам'янці, що заперечує обвинувачення в антисемітизмі українського соціалістичного уряду і стверджує, що жидівське населення на Україні хоче державної незалежності України; відозва І. Мазепи, як голови українського уряду, до українського народу з 14. XI про боротьбу з Денкіном; комунікат про зраду «деяких галицьких старшин»; коротка стаття про Олесья і переклад Липовецької його поезії «Чому мовчиш?» та деякі дрібніші вістки.

Статтю про О. Олесья і його поезію вміщено тому, що прийшла вістка про його призначення до нас на посаду аташе місії. Мала б це бути, без сумніву, ще одна синекура, але Олесь бодай її заслуговує, і наша культура з того б тільки виграла, коли б один із наших більших поетів пожив довше в Римі, де кожен може чомусь навчитися, де кожен камінь, як кажуть, має свою історію і свою легенду...

Але я надто захопився... І тут далеко не кожен може чомусь навчитися, — все ж і для цього треба не тільки каменів, що мають кожен свою історію і легенду, але й людей, що були б цікаві їх пізнати. Серед наших «місіонерів» їх надто мало...

*

Фракція соціалістів в італійському парламенті на засіданні 8. XII опрацювала пропозицію, яку вже внесла до президії парламенту, про необхідність визнання «Соціалістичної Федеративної Республіки Советів Росії» і встановлення з нею дипломатичних «зносин, торгівлі і виміни».

Цього давно вже треба було ждати.

11 грудня 1919

Від Єремєєва далі ані вісточки. Чехівський порозсилав телеграми до знайомих у Відні і в Празі з запитом, чи не знає хто що про Єремєєва. Певна річ, Єремєєва турбується, але часу не марнує, вчить мови і все те, що роблять інші, в тому числі й Ніна, нещадно критикує. Не хоче брати участі ані в жіночому гуртку, ані в комітеті допомоги полоненим. Зрештою, з огляду на неясне становище її чоловіка, може

й має рацію. На жаль, своїм наставленням заражає (тероризує) й Чехівського, що слухається її в усьому.

Ніна на все те не вважає. Відпрацювавши в місії полонених, а потім ще й у нашій місії (треба було писати на машинці) до 17 год., тільки позечеряла, побігла до Наталі Геркен на засідання жіночого гуртка, що затягнулося, як у нас усе буває, мало не до першої години ночі. В найближчу суботу той наш жіночий гурток влаштовує першу вечірку української колонії і тим кладе початок Українському клубові, де всі зможуть сходитися, читати часописи, бавитися, затіснати суспільні стосунки, що не завжди і не для всіх можливе в приватному мешканні.

Крім того, жіночий гурток ставить собі метою ввійти в постійні стосунки з італійськими жіночими організаціями, щоб знайомитися з їхньою діяльністю та інформувати про Україну.

Мій рапорт про конфлікт з Гриненком вернувся до Антоновича, а той передав його Галіпові, як юрисконсультові. Галіпові ж, з огляду на його теперішнє становище в прес-бюрі, вирішувати цю справу страшенно не хочеться. Мабуть, вона в нього і застрягне. Зрештою, воно мені таке вже далеке і нецікаве!..

Пескарцолі прислав телеграму до «Ідеа націонале», що повідомлення швейцарських часописів про його арешт в Югославії неправдиві. Його ніхто не арештував. Редакція «Ідеа націонале» здогадується, що заарештовано було, мабуть, другого кореспондента, Астори, бо в Римі було стверджено, що якогось італійського кореспондента було заарештовано... Але нас в такому разі ця справа не торкається.

12 грудня 1919

В італійському парламенті відбулися дискусії над внеском соціалістів про визнання Советської Росії. Депутат Граціядеї (що за невідповідне прізвище — ласка Божа!) виголосив палку промову, в якій назвав Леніна «справжнім великим державним діячем». Почувши це, всі соціалістичні депутати посхоплювалися зі своїх місць і довго оплескували ім'я Леніна, вигукуючи: «Хай живе Ленін!»

Поміж промовцями великий успіх мав депутат Чікотті, соціаліст, що все ж не забув і про Україну:

«Домагаємося, — говорив він, — щоб Італія не брала участі в злочинній і цинічній політиці Антанти у відношенні до Росії і в не менш жалюгідній у відношенні до України, якій відібрано всі засоби до існування, і вже діє санітарна блокада, — жорстоке вдосконалення економічної блокади, — і в цій нещасній країні лютують тиф і холера, діти, жінки й старі люди вмирають тисячами через брак ліків».

При цьому Чікотті зачитав нашу статтю, видруковану в «Іль тем-по» з 7. XII. Вона зробила на присутніх, як відзначають звітодавці, велике враження. Тому подаю її тут у перекладі:

«Численні українські втікачі прибули до Швейцарії в наслідок

недавніх подій і евакуації Кам'янця. З їх оповідань про становище на Україні випливає, що відпорність українського війська зломано головню через брак припасів. Військо винищували тиф і холера, що поширилися з блискавичною швидкістю через брак ліків і санітарного матеріалу. Цей брак завдячується блокаді України, що через неї поїзди Червоного Хреста мусіли повернутися назад.

«Уже в початках листопада» для всіх на Україні було очевидним, що катастрофа наближалася швидкими кроками. Щоб переконатися в цьому, вистачало рахувати протягом кількох днів людей, що мерли від різних хвороб, які лютували як між військовими, так і серед цивільного населення. Число вояків, померлих від висипного тифу та від холери у перші дні листопада дійшло фантастичної цифри — 80%. Хворі вмирали переважно через повний брак санітарних матеріалів, ліків та лікарського персоналу. Ось один тільки приклад: із 44 старшин, що вийшли останніми часами із військової школи в Кам'янці, за три тижні 22 вмерли, 20 захворіли, і тільки двоє ввійшли в кадри війська.

«Лягти до шпиталю — бути присудженим на певну смерть. Тому вояки воліли тягтися за військом, аж поки падали мертві. Ясно, що в таких обставинах і військові лікарі легко підпадали заразі, і їх число меншало з дня на день. Три тижні тому їх нараховувалося ще 30; тепер, після смерті шести з них, залишилося 24. Також міністер здоров'я (Одрин — Є. О.) захворів (і скоро помер — Є. О.).

«В середині країни нема хати, де б не було хворих. В Кам'янці безперестанний похід похоронних процесій. Уряд зробив усе можливе, щоб спинити пошесті, але його зусилля були марні. Він організував загальні реквізиції в цивільного населення всього того, що могло б служити хворим. Реквізовано білизну, залишаючи тільки по три речі кожного роду на особу. З жіночих сорочок і простирал роблено бинди й перев'язки.

«Один поїзд швейцарського Червоного Хреста з санітарними матеріалами, в наслідок блокади, простояв три тижні в Атаках біля Могилева, не маючи можливості дістатися на Україну в наслідок санітарної блокади. Втікачі оповіли, що коли вони від'їздили, поїзд все ще там стояв.

«Зараза тим швидше поширилася, що зовсім нема одягу, особливо взуття, і це ж справжнє нещастя, з огляду на холод і сніги теперішньої пори року. Вояки, ідучи на варту, діставали по черзі пару черевиків, які, повернувшись, мусіли віддавати тим, хто їх змінював, самі ж мусіли вертатися до касарень босі. Не дивно, отже, що цілі полки, не маючи білизни на переміну, робилися здобиччю вошей, що розносять висипний тиф.

«Той, що нам про все це розповів, відвідав важливий залізничний вузол Жмеринку. Двірць, колись гарний і розкішно вмебльований, мав вигляд покійницької. В чекальні третьої класи трупи вояків були накопичені один на один, бо не вистачало часу їх ховати. В чекальні

другої кляси — лави хворих, на матрадах, без коців. На навколишніх дорогах — трупи нещасних, що, впадши знесилені, не змогли дістатися до станції.

«Один представник американського Червоного Хреста, побачивши це все, не міг стримати сліз, кажучи, що він ніколи не міг би собі уявити, що блокада Антанті викличе такі жахливі наслідки і що тому на Антанті тяжить тепер страшна відповідальність.

«Нема потреби передавати почуття українців.

«До останнього моменту вони надіялися на санітарну допомогу Європи; вірили в її гуманність, що повинна бути поза всякою політикою. Але блокада, якої честь і ініціатива належать Англії, дуже швидко перетворилася на блокаду санітарну. Увесь народ засуджено до частинної загибелі від пощестей. І все це тільки тому, що антантські дипломати досі не змогли вирішити, що за режим має бути в майбутній Росії...»

Коли Чікотті закінчив читати, деякі депутати почали кричати:

«Ось вам християнське милосердя!»

Інші:

«Ось вам Версальський мир!»

Чікотті, звертаючись до уряду:

— Я вас прошу мати досить мужності, щоб ви не поділяли відповідальності за цю злочинну й цинічну політику!

Депутат Рамелля, звертаючись до правого сектору:

— Це вина вашого вибранця Орляндю!

Інші голоси на крайній лівіці:

— Ось дипломатичні успіхи нашого президента! Соромтеся, убивці! Підлота!

Чікотті, звертаючись знову до уряду:

— Я прошу визнати советський уряд і нав'язати з ним дипломатичні стосунки...

Так, навіть наші матеріяли, що виявляють усю абсурдність і злочинність політики Антанті супроти України, нараз використовуються, як аргументи за визнання советського уряду! Бо нашу державну силу вже знищено руками Денікіна!

13 грудня 1919

Італійські часописи присвячують чимало місця проблемі визнання Советської Росії, що її піднесли соціалісти в парламенті. Впливова торінська «Ля газетта дель попольо» пише:

«Наш часопис уже на другий день після перемир'я, в дописах свого спеціального кореспондента з Росії (Арнольдо Чіполля — С. О.) доводить, що:

«1. Намагання Франції й Англії гальванізувати недобитків царських реакційних сил і штовхнути їх проти всіх без розбору революційних

сил Росії, що народжувалися, привело б до постійної ізоляції цієї величезної країни, до хаосу, до різни з таким жахливим наростанням жертв, що т. зв. переможна Європа відчула б, зрештою, величезну відповідальність за напівзнищення російського населення.

«2. Антанті, і особливо Італії, випадало б визнати тим часом соціалістичні республіки, що потворилися в Південній Росії (Кавказ, Кубань, Україна, Східня Галичина), як до нас ближчі, бо положені в водоймищі Чорного моря — від Вірменії до Румунії. Коли б ми прийняли їх палке бажання корисних торговельних зносин з Італією, вони забезпечили б нашій країні господарську незалежність необчислених наслідків для вирішення наших адриятицьких та середземноморських проблем. Коли б Італія підписала комерційний договір з Україною, високостойний Нітті не мав би потреби відчитувати славнозвісну омелю нашої країни, примушеної підкоритися волі союзників з огляду на потребу харчів.

«3. Більшовизм Леніна, Троцького і Чічеріна, що панує в Білорусі і в Великоросії, як форма деспотії, муситиме фатально (?! — Є. О.) відмінитися, коли Советська Росія опиниться перед проблемою інтернаціональних стосунків.

«Терпеливий читач може переглянути збірку наших дописів з Росії, видрукованих між груднем 1918 і квітнем 1919 року, і перечитати інтерв'ю нашого спеціального кореспондента з Петлюрою, з президентом Галицької Республіки і з Денікіном, і побачить тоді, як палко ми проголошували непоправне падіння московської буржуазії і з якою вірою ми стверджували, що проблема європейського відродження залежить фатально від відновлення стосунків з революційною Росією, і що паном становища буде той західний переможний народ, який матиме досить інтуїції, щоб зрозуміти неможливість іти назад і першим порвати ту сорочку сили, що її фінанси Франції і підозрілива розважність В. Британії намагалися накинути на Росію, що б'ється в корчах...»

«Тепер соціалістичні депутати повторюють більш-менш те саме, що вже друковано на наших сторінках і було відоме в Італії рік тому як звернення органів буржуазної преси до буржуазного уряду. Ми цим дуже задоволені, бо, не помічаючи ніякої небезпеки у відновленні інтелектуальних та економічних стосунків із Росією, вбачаємо, навпаки, в них кінець її величезної трагедії, а з другого боку — можливість економічної незалежності Італії, яка звільнить наш народ від внутрішніх і зовнішніх тираній, більш чи менш помітних...»

В. Шебедєв каже, що цю точку погляду поділяють тепер мало не всі в Італії...

У зв'язку з цією ситуацією був учора ввечері в мене депутат Тофані, член народної (католицької) партії. Просив матеріалів до своєї промови, що він її готує з приводу соціалістичного внеску. Поговорили ми з ним з півгодини. Я передав йому комплект «Ля во че...» та бюлетенів і досить багато всякого іншого матеріалу. Ще й

сьогодні написав для нього дещо. Але, здається, користи з того буде мало. На мене він особливого враження не зробив, а Шебедев каже, що він відомий хіба тим, що якомусь соціялістові відрізає бороду та ніби був замішаний у якусь військову змову проти уряду Нітті...

14 грудня 1919

Не зважаючи на кампанію преси на користь визнання Советської Росії, офіційна телеграфна агенція «Стефані» поширила сьогодні комунікат «військового аташе Російського посольства в Римі», себто нашого давнього «приятеля» кн. Волконського. В цьому комунікаті князь повідомляє, що «внутрішні розрухи — лише акти розбою банд, що оперують між долішнім Дніпром і Озівським морем. Головну групу Махна оточено на південний захід від Катеринослава і тепер її винищують...»

Крім того: «Українське військо знаходиться в стані повного розвалу: галицькі відділи перейшли під команду ген. Денікіна, а незначні рештки банд Петлюри розпорошені в півд. частині Волині, в півн. повітах Київщини та на заході Поділля. Кам'янець Подільський, осідок ген. штабу Петлюри, окупували поляки, фронт яких з'єднався з фронтом ген. Денікіна біля Проскурова, а Могилів на Дністрі, Бар і залізничні вузли Козятин і Хвастів знаходяться в руках військ Денікіна. Петлюра і частина його ген. штабу, як здається, втекли до Польщі; друга частина його штабу і особиста гвардія Петлюри втекли до Львова...»

Цей комунікат «Стефані» видрукували, розуміється, всі італійські часописи. Відрізняються лише заголовки.

Одночасно часописи друкують також і телеграми з Варшави і Львова з протестами проти рішення Антанти віддати Галичину Польщі тільки на 25 літ. Мало їм!

«Іль попольо д'Італія», приязний нам орган Муссоліні, надав цим польським протестам такий заголовок: «Звиклі польські ляменти з приводу Сх. Галичини». А в коментарі до телеграми з Варшави читаємо:

«Ляменти поляків з приводу рішення Вищої ради щодо Галичини вже тривають довший час, але нас мало зворушують. Більшість галицького населення русинська, а не польська. Україна має в Галичині більше місця, ніж Польща».

Остання фраза неясна. Термін «русини» надто архаїчний.

Але все це не важливе. Важливе, що італійський парламент, перший серед парламентів великих держав, ухвалив учора резолюцію, в якій визнає право народів недавньої Російської імперії на вільне існування і на вільні зносини з усім цивілізованим світом, засудивши таким чином і санітарну, і економічну блокаду, що її запровадила Антанта на жадання різних Денікіних...

Наші статті і матеріяли таки в цьому трохи прислужилися, і тому маємо деяке моральне задоволення...

15 грудня 1919

Вийшло подвійне число журналу «Ля музика», і в ньому моя стаття «Українська народна музика» з великим кліше хору Кошиця. Кліше вийшло дуже добре, ясне — всіх можна розпізнати. В статті наведено чимало ентузіастичних рецензій чужинецьких рецензентів на виступи хору в Чехословаччині та Швейцарії, які дивуються, що в ХХ столітті відкривають невідому народну музику, до того ж таку несподівано гарну.

Ці констатування рецензентів дали мені привід дуже докладно оповісти про історію переслідувань української культури взагалі, а української пісні зокрема, почавши від славнозвісного III уступу царського указу 1876: «Заборонити також різні театральні вистави і книжки українською мовою („малорусским диалектом“) і друкування текстів українською мовою на музичних нотах».

Закінчив я свою довгеньку статтю рецензією з «Трібюн де Женев» з 14. X. 1919:

«Ось найкраща політична пропаганда. Тим часом як молода республіка змагається, щоб звільнитися від тиску Денікіна, що прийшов на зміну більшовикам, її провідники хочуть довести її право на незалежні звичаї і окрему національну культуру. Український спів, пригноблений протягом двох століть, проголошує своє право на свободу. Співаки хору співають зворушливим голосом, що і вас порушує. Вони відчувають, що повнять патріотичний обов'язок: через їхні голоси промовляє душа всього народу, що в найжахливіші моменти свого життя зберіг свій оптимізм, свій гарний настрій, своє моральне здоров'я, і виявляє свою віру в національне життя і свободу».

Треба думати, що цією моєю статтею буде закінчена справа з нашим хором в Італії, що на неї чимало паперу зужито, та, на жаль, без бажаних наслідків, бо хоч протрубили ми про нього по всіх італійських часописах, він до нас все таки не приїхав і, очевидно, вже не приїде. Ще 20 жовтня італійські часописи передрукували з наших бюлетенів вістку, що «Український національний хор їде до Італії і в кінці цього місяця буде тут...» І потім цю вістку ми в наших бюлетенях не раз повторяли, прихильні нам часописи передруковували, а неприязні нам її... висміювали. Коли, наприклад, «Іль джорнале дель попольо», подаючи знову вістку про скорий приїзд нашого хору, коментував її красномовно: «Отже почуємо ми крик душі, повний туті і пристрасти українського народу, що рішуче зміряється тепер завоювати свою свободу; ми певні, що він знайде повну згоду в захопленні наших критиків мистецтва і вияви палкої симпатії нашого народу...», — то «Дон Кіхот», 29 жовтня, передруковуючи це

все, додавав від себе: «Ось так пише „Іль джорнале дель попольо”, що все ж претендує на поважність! І все це знаєте — коли? Коли агенція Гевас оголошує і не дістає спростування, що Петл... юра (крапки „Дон Кіхота” — Є. О.) залишився з тисячкою зголоджених осіб і що українські місії утримує Німеччина. О, як солодко співати на німецьке золото!»

«Дон Кіхот» систематично ділить прізвище головного отамана в цей спосіб, виводячи його ніби від петлі. Але італійці не в стані за смакувати цієї дон-кіхотської «дотепности».

16 грудня 1919

Одержано телеграму від уряду, щоб Антонович негайно передав справи місії радникові В. Мазуренкові, а сам їхав до уряду дати справоздання з своєї діяльності. Мазуренко казав мені вчора, що відклик Антоновича певно наслідок рапортів Шумицького. Він не хоче надавати ваги акції Єремієва. Антонович свого часу відмовився завізувати пашпорт Шумицького:

— Я тоді йому казав, — додав мені тепер Мазуренко, — щоб він був обережний, бо Шумицький — людина впливова, та він мене не послухав...

Але існує й інша версія, на мою думку, більш правдоподібна. Лучинський каже, що Єремійв казав його жінці в Кам'янці, що шанси Шумицького при уряді ще нижчі, ніж Антоновича, а впливи його там таки зовсім мінімальні. А сьогодні В. Шебедев сказав мені «під секретом», що на місце Антоновича ніби вже призначено Д. Дорошенка, а Єремійв мав би бути при ньому секретарем, і що все зробив Єремійв. Він додав, що місія ніби має вже ці відомості, але тримає їх в секреті, він же дістав їх з-за кордону (від Пескарцолі?) і, діставши, перевірів їх у місії. Йому підтвердили, що Дорошенко тепер, мабуть, у Букарешті, де, можливо, проведе свята, а Єремійв ніби вже в Відні і має незабаром бути тут.

Антонович погодився ще два дні виконувати обов'язки посла, поки видужає Мазуренко (у нього фурункули). Шебедев передбачає, що декому, а зокрема Мако, прийдеться тепер не дуже весело...

Цілком несподівано дістали сьогодні листа від Ніниної мами, Ксенії Всеволодівни Кукулевської. Ніна зраділа невимовно. Це ж — перша вістка після нашого виїзду з Києва. Слава Богу, якось ще живуть. Моему батькові зробили операцію геморою. Тесть Осип Павлович вчителює, брат Олександр без посади: живуть з Дорою з того, що спродують те, що можна продати. Ніниного дядька, Тихона Проценка, доброго співака-баритона, що служив свого часу в поліції, більшовики розстріляли. Чоловіка Ніниної подруги Нати Житецької, що виїшла заміж за гарного українського старшину Святенка, вивезено. Теща, хоч і тужить за Ніною, своєю одиначкою, але, видно, радіє, що ми живемо за кордоном, у людських умовах. Ми передали їм ли-

ста, коли бухгалтер нашої делегації до Парижу, Кость Пилинський, відчислений, як і ми, вирішив повернутися до Києва, бо залишив там велику родину. Зміг він того нашого листа передати аж у вересні, хоча ми дали йому його ще в травні. — «Багато, багато було тому причин, — пише Ксенія Всеволодівна, — описувати все, що ми пережили й відчули протягом цих семи кошмарних місяців не варто, щоб не наводити на Вас жаху. Але тепер ми всі живемо тихо». «Від Різдва ми сидимо без м'яса і без товщів, бо не вистачає мужности все продати. Я знову навчилася ходити, бо втратила більше двох пудів ваги...»

Повернувся о. Бон з Парижу. Привіз листа від гр. Тишкевича Лучинському. Пропонує йому звернутися в своїй справі до міністерства або прийняти посаду дипломатичного кур'єра в Парижі на 2 000 франків. Лучинський волів друге, бо їхати в теперішніх обставинах до уряду не має найменшого бажання.

Одержали листа від Мірних: ідуть до Відня діставати гроші для французької місії. Мають поворотну візу до Франції, але висловлюються досить дивно: «... а з Відня ще не знаємо, куди поїдемо...»

В італійському парламенті ухвалено одногосно резолюцію нав'язати торговельні й інші стосунки зо всіма державами, що виникли на території кол. Росії. З цього приводу відбувається сьогодні в нашій місії нарада, в якій беруть участь литовці, грузини, мабуть, фінляндці, і наш Т. Галіп.

Ніна ось уже чотири дні хвора — від кашлю не може спати вночі, а в місії для полонених за нею гвалт кричать...

(Закінчення в наст. числі)

КРИТИКА І БІБЛІОГРАФІЯ

«Горе і радість в Шевченковому житті»

Таку назву має книжка нашого відомого літературознавця й бібліографа Володимира Дорошенка, що наприкінці минулого року вийшла в Америці, як відбитка з календаря СУК «Провидіння».

У цій новій праці В. Дорошенко вносить нові корективи в трактування життєвого шляху Т. Шевченка. Переглядаючи дотеперішні праці літературознавців про життя нашого поета, автор цього біографічного нариса приходить до висновку, що досі «Шевченкові біографи, автори популярних брошур та часописних статей, як тільки торкнуться життя великого Кобзаря, малюють його суціль чорними фарбами. Шевченко, мовляв, цілий свій вік терпів, не маючи про-світньої години...» Більше того, знайшлися й такі, що нарахували серед 47 років похмурого життя поета тільки сім ясних днів.

Таке дещо однобоке трактування життя Т. Шевченка В. Дорошенко знаходить і в давніх дослідників, як О. Кониський, М. Стороженко, і в ближчих до нашого часу, як С. Єфремов, а найбільше однобокості або навіть фальсифікації і спотворення дійсної біографії і самої творчості знаходить автор у підсовєтських літературознавців. Вони договорилися навіть до того, що ніби Шевченко, коли б дожив до наших часів, то належав би до комуністичної партії.

Щоб спростувати всі ті хибні твердження, В. Дорошенко розглянув хронологічно все життя поета, почавши з розділу «Дитячі роки» і закінчивши розділом «Пово-

рот із заслання». І справді, цілою низкою цитат із висловів самого Т. Шевченка, з різних спогадів та з творів поета автор доводить, що у житті Тараса Григоровича було багато не тільки похмурих днів, а були й радісні. Більше того, В. Дорошенко слушно вважає, що за тих обставин доля сприяла Шевченкові, що він міг би згубитися в сірій кріпацькій масі, як згубилося багато талантів, але його доля винесла з найнижчих шарів суспільства на самі верхи, хоч і не шкодувала йому страждань і горя.

До тих радісних моментів автор відносить і мандри Шевченка до «залізних стовпів», і тепле ставлення до нього його сестри, і списування Сквороди та перші дитячі спроби малювання, і вільні години під час перебування в Ширяєва, коли він міг ходити малювати або читати цікаві книжки, і зустрічі з Сошенком, і викуп із кріпацтва, і успіхи Шевченка в Академії мистецтв і т. д.

Та найщасливішим відтинком у житті Шевченка були його десять років вільного життя — від 1838 по 1847 рік, — що були періодом його успіхів як у поезії, так і в малярстві, коли він здобув велику популярність і безліч друзів і прихильників, тобто ті часи, які сам поет пізніше називав «світлими, золотими днями».

Шевченко мріяв стати українським поетом і досяг цього, хоч і з великими труднощами й перешкодами: «Нехай я буду й мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого й не треба», — писав він у ли-

сті до Тарнавського. Це теж приносило йому радість.

Навіть на заслання, поруч жахливих моментів чи періодів, були радісні часи, коли Шевченко міг мандрувати півтора року з експедицією на чолі з прихильним до нього капітаном Бутаковим, коли намалював безліч картин і написав багато поезій. Ці часи безперечно були для поета радісним контрастом поруч холодного й жорстокого до нього ставлення, що він зустрічав в інших місцевостях на заслання.

Не могли не приносити радісних днів і місяців поетові часи після заслання, коли він був на верху

слави, коли його зустрічали з пошаною і обожнюванням земляки й чужинці, коли він виступав на літературних вечорах, коли, крім нового видання «Кобзаря», з'являлися раз-у-раз друком українською та іншими мовами його чудові поеми й окремі поезії, його офорти, картини.

Свій твір В. Дорошенко написав популярною мовою, приступною для кожного читача, а, головне, він здійснив поставлену мету щодо «Горя і радости в Шевченковому житті», довівши свої погляди читачеві на конкретних фактах.

Дмитро ЧУБ

Жінка в хореографії

Марія ПАСТЕРНАКОВА, Українська жінка в хореографії. Винні-пей, накладом Союзу Українок Канади, 1963.

Сьогодні жінка є окрасою хореографічного мистецтва. Та вона досить пізно зайняла місце в хореографії, як і в театрі взагалі. Танок був від передісторичних часів частиною релігійного обряду, в якому людина хотіла випросити ласку своїх богів. Передісторичні наші предки танцюючи йшли у бій, танцями відзначали свої перемоги над ворогами. Новий балетний танок вийшов із італійської маскарadi, і його завдання були розважальні. Славна Катерина Медічі, вдова по французькому королеві Анрі II, забажала відсвяткувати славно й урочисто якісь заручини і для цього запросила італійських музик і танцюристів, які й започаткували велике танкове діло, що в той час, а було це в 1581 році, носило назву «Комічний балет королеви». Та хоч і носив він ім'я королеви, в тому балеті танцюристами були виключно чоловіки. Жіночі ролі виконували теж чоловіки у відповідних строях і масках. Французькі коро-

лі наділяли балет спеціальною увагою; головне Людовіки XIII, XIV і XV. Людовік XIV самий танцював у балеті; за його панування балетне танкове мистецтво здобуло високу техніку: у Парижі засновано Королівську академію танку, яка згодом перетворилася на Паризьку оперу (1669).

Щойно сто років після того, як Катерина Медічі започаткувала новий балет у Франції, у 1681 році на балетній сцені з'являється перша жінка. Ця перша танцюристка — славно мадмуазель Ляфонтен. Її перший виступ відбувся не в Парижі, а в Сен-Жермені і щойно в наступному році (1682) вона виступила публічно в Парижі.

Несміливий перший виступ «дансес прем'єр» Ляфонтен скоро перетворився на тріумфальний похід танцюристок на світових сценах. Вже за Людовіка XV Марія Камарго придбала собі світове ім'я, а її суперниця Марія Салле здобула вже тривале місце жінки в театрі. Славний актор Гаррік згадує у споминах, що на виступ Салле в «Ковент Гарден» у Лондоні публіка просто зводила бійки за квитки.

Цю позицію здобули жінки танцюристки не лише своєю красою, але й технічним опануванням мистецтва танку; Салле здібна була виконати «антреша катр», а її наслідниця Люїза Лані — «антреша сіс» (скок із шістьма змінами позицій ніг).

Марія Пастернакова — знавець танку. Якщо глянути на бібліографію, що її вона долучила до своєї публікації, то кожному стане ясно, що вона пробиває перші льоди для танкової літератури українською мовою. Своєю публікацією Марія Пастернакова поділила на три частини, розказуючи в них по черзі про народний, клясичний і модерний танок на Україні. Авторка цікавиться лише жіночими посталями, а в нашому танковому мистецтві не лише жінка з'явилася пізніше, ніж на Заході, але і саме танкове мистецтво до нас прийшло з запізненням. Тому галерію портретів українських танцюристок, що їх презентує читачам Марія Пастернакова, — творять сучасні нам танцюристки. Та й небагато їх ще, кільканадцять прізвищ, більше і менше відомих нашому чи чужому театральному глядачеві. Може завелика увага авторки до українського танкового мистецтва поза межами України.

Правда, на еміграції діють такі мистці, як Валентина Переяславець, Анна Заварихіна, Рома Прийма, але не можемо забувати, що на Україні маємо цілі балетні ансамблі і театри балету, які систематично дають виставки.

Та книжка Марії Пастернакової — це дослівно перша публікація про українське танкове мистецтво. Тому її треба вітати. Це підручна книга для кожного, хто шукає інформації про наше танкове мистецтво. Вона спеціально важлива і приємна для наших танцюристок, які знайдуть в ній не лише інформацію, але й бадьорий тон, який заохочує до мистецтва і вчить любити мистецтво. В чужомовній літературі багата книжок про балет; окремими ілюстрованими виданнями вийшли спомини чи то Карсавіної, чи то Дункан; появилися теоретичні, біографічні і романістичні видання про визначних танцюристок. У нас книжка Марії Пастернакової — це перший довідник про працю української танцюристки, і ця книжка не лише здобуде читача, але й дасть основу для дальших публікацій і поштовх для зросту українського танкового мистецтва.

(от)

Вийшла з друку нова книга в-ва «Пролог»:

Юрій ЛУЦЬКИЙ

ЛЕГКОСИНЯ ДАЛЬ

Вапліянський збірник

Книга розміром на 10 друкарських аркушів великого формату містить твори, листування, документи колишніх ваплітян: М. Хвильового, П. Тичини, В. Сосюри, О. Довженка, М. Бажана, М. Куліша, А. Любченка. Значна частина матеріалів публікується вперше. 20 ілюстрацій на окремих вкладках.

Ціна — 3,50 дол. або рівновартість в ін. валюті. У Німеччині — 12 нім. марок.

Замовляти в нашому видавництві.

НОТАТКИ

«Українська міжнародна політика з позиції власних сил»

3-поміж кількох уже успішних конференцій з політичною тематикою, влаштовуваних періодично Генеральним секретаріатом закордонних справ УТВР і Дослідно-видавничим об'єднанням «Пролот» у Нью-Йорку, названа вгорі тема конференції, що відбулася 11. 5. 1963 де-що насторожувала і мимоволі викликала скептицизм не тільки в автора цього допису. Вже на самій конференції слухачі довідалися, що тема, названа першим доповідачем, д-ром Романом Рахманним, звучала: «Українська реальна міжнародна політика з позиції власної сили». Організатори конференції випустили слово «реальна» з назви теми конференції, і змодифікована так тема була вже менше відстрашуюча, хоч і в цій формі вона ще насторожувала. Співдоповідачем був д-р Іван Л.-Рудницький. Керував конференцією д-р Мирослав Прокп, який в кінці конференції зробив підсумки доповідей і дискусії.

Оскільки вже з назви можна припускати, що мова йде саме про сучасну зовнішню політику, названу тему досить трудно без натягання чи без якогось «інтелектуального твісту» вмістити в рамки будь-якої з-поміж найкращих сучасних дефініцій поняття зовнішньої політики. Трудно тому, що в кожній дефініції зовнішньої політики фігуруватиме основний елемент — самостійної державної одиниці і основні та напрями її дії у відношенню до інших держав чи систем держав.

Сам Р. Рахманний ствердив, що «в нас немає політики; немає її не тільки в найвизраźнішому її виді дипломатичних взаємовідносин, але й немає політики в її основних напрямних тезах». Коли мова про стан на Україні сьогодні, то допо-

відач ствердив, що «радянські українці своїми практичними ділами заперечують свої власні пресові та офіційні твердження про суверенність їхньої радянської держави. За весь час існування верховної ради УРСР не було міжнародно-політичних дебатів на її форумі з метою визначення позиції УРСР у міжнародній політиці або принаймні в рамках „табору соціалістичних країн“». УРСР не має ні дипломатичних, ні двосторонніх консульських зв'язків з будь-якими країнами. Коли ж мова про українську еміграцію, то вона, — щонайменше частина її, — «доводячи бездержавність українського народу, не спромоглася сформулювати реальну концепцію української політики і воліє обмежуватися гаслами та протестами, що доводять до концепційних протиріч: водночас із заперечуванням тверджень про будь-яку державність на території України лунають різкі протести проти діячів Заходу за їхні вислови ототожнювання України з Росією у сфері політики, економіки і культури».

Схарактеризувавши так позиції українців в УРСР і на еміграції, доповідач спостеріг по обох боках барикади протиріччя і робить висновок, що «ці протиріччя мають один спільний корінь: в нас немає політики». А втім, згідно з доповідцем, відсутність української зовнішньої політики явище відоме в українській історії нашого століття. В одній з дальших частин своєї доповіді, де доповідач розглядав питання підметності як передумови політики, він ствердив таке:

«На жаль, наша політика ледве чи коли була результатом підметного вибору після розсудливого об-

говорення приступних нам можливостей. Українські політичні кола знаходилися переважно в ситуації м'яча, який котиться по кохальній площі, а його час від часу покочують праці на політичній арені... Із-за того в нас не було політики, а тільки орієнтації та коляборації, бо суспільство не знаходило часу на серйозне обговорення основного питання: що саме становить національні інтереси чи т. зв. добро України? В наслідок нез'ясованости цих інтересів такі орієнтації та коляборації кінчалися розподілом української території... У 1914 році українські промадські діячі обабіч австрійсько-російського кордону заєвили віденським і петербурзьким режисам вірність та підтримку у війні без ніяких зобов'язань з боку стосовних урядів щодо України.

Як даліші приклади доповідач згадав поставу Винниченка і Чехівського у ставленні до французів, орієнтацію на Німеччину значної частини українського суспільства після першої світової війни аж до 1941 року, з одного боку, а з другого — орієнтацію на міжнародний комунізм, центром якого стала Москва.

Проте Р. Рахманний вважає, що сьогодні існують вже передумови не тільки для зформулювання, але й для здійснювання «української реальної міжнародної політики». Наявні сьогодні є такі основні фактори:

«Україна навіть за теперішньої підопічної залежності від Москви і російського паралізуючого централізму спроможна розвинути такі темпи щорічного економічного зростання, які поставлять її в категорію перших десяти найсильніших держав світу. Український народ перестав бути традиційно-селянським суспільством, він являє собою релятивно *зріле суспільство*, спроможне формувати і підтримувати власну політику. Динамічна економіка країни, зрілий характер її суспільства і нагромадження капіталу знань є такими ж важливими факторами міжнародного статусу українського народу, як ра-

кети і штучні супутники для великодержав. Це теж здоровий, тривкий і незмінний фундамент під власну реальну міжнародну політику, базовану на власній силі відповідно до національних інтересів України. Такої політики в нас ще немає. Її складові елементи можна б зформулювати так: За сучасних умов єдиною реальною українською міжнародною політикою може бути політика з позиції власної сили і національних інтересів».

Коли ж за сьогоднішніх умов «радянські українці неспроможні або не хочуть (із-за страху чи нерозуміння інтересів свого народу) зформулювати основні засади української міжнародної політики, цей обов'язок падає на плечі українських еміграційних політичних діячів і інтелектуалістів». Якщо мова про національні чи життєві інтереси українського народу, то доповідач вважає, що треба уточнити наше ставлення до таких проблем, як війна, місце України в світі, союзницькі пов'язання тощо. Щодо війни, то «національні інтереси України вимагають підтримувати ідею ядерного роззброєння...» На додаток, «як радянські українці, так і українська політична еміграція можуть висувати на дипломатичні форуми проєкт встановлення демілітаризованої смуги на європейсько-азійському континенті, що охоплював би країни від Закавказзя через Україну і Польщу до Західньої Німеччини... З черги життєвим інтересом українського народу є зберегти державність на українських землях навіть у теперішніх мінімальних проявах. Українська еміграція повинна взяти до уваги в своїх політичних заходах той юридичний факт, що така обмежена державність існує, і зміцнити ним свою аргументацію щодо справжніх прагнень українського народу». До життєвих інтересів українського народу належить також упорядкування і встановлення «підметного відношення» між Україною і її сусідами, а в тому числі і з Росією, на реалістичній базі. У зв'язку з цим твердженням доповідач роз-

винув думку про те, що, керуючись доцільністю, не варто в'язати вигоди усамостійнення України з тотальним розчленуванням російської імперії, до відділення Сибіру і інших азійських країн включно. Таке пов'язання тільки ускладнює нашу справу, а не допомагає їй.

Розглянувши так основні інтереси українського народу, Р. Рахманний пропонує такі «начала української реальної міжнародної політики»:

1. «Український народ змагає до цілковитої суверенності і незалежності на своїй етнографічній території, щоб могли вільно і без чужоземного втручання відати своїми ресурсами, своєю економікою, своїм культурно-духовим розвитком, своїми зв'язками з усіма народами та країнами світу і захищати свої національні інтереси нарівні з іншими народами».

2. «В цій боротьбі українська політика базується на українських національних інтересах і на розумінні інтересів суміжних з Україною народів. До цих життєвих фактів належить те, що Росія — як і Білорусія, Польща, ЧСР, Угорщина і Румунія — завжди буде розташована поруч України, тому з нею, як і з іншими сусідами, треба налагодити добросусідські відносини...»

3. «Будучи проти війни, як засобу розв'язання міжнародних спорів, українці вистерігатимуться постійних союзницьких зобов'язань на індивідуальній базі, за винятком подавання всебічної допомоги білоруському народові. З Білорусією пов'язує Україну спільна політична і культурна історична традиція, базована на взаємодовірі та щирому антиімперіялізмі...»

4. «Кордони України в теперішньому виді слід вважати мінімальними, оскільки вони не охоплюють корінних українських земель, як Холмщина, Перемищина, Лемківщина, Пряшівщина і Таганріжчина...»

5. «Як у майбутньому — коли Україна відзискає свою суверенність, так і в теперішньому — коли

існують під'яремна УРСР та українська політична еміграція, основним началом української міжнародної політики повинна бути її непов'язаність з ідеологічними бльоками і свобода діяння відповідно до життєвих інтересів українського народу...»

За доповідачем, ці «начала» мають завдання досягнути наступні цілі:

а) Зберегти український народ від масового винищення в наслідок ядерної світової війни, геноциду, масового виселювання та асиміляції. б) Розвинення «паперової української державності» у справжню суверенну українську державу. Доповідач вважає, що так сформульована українська зовнішня політика буде успішна при передумові, що вона буде політикою власного розрахунку та реальної оцінки політики союзників. Найважливішим обов'язком українських політичних діячів обабіч залізної завіси є сформулювати українську політичну концепцію якнайчіткіше, щоб ні в кого — ні у ворогів, ні у потенціальних союзників та нейтральних народів — не залишилося сумніву щодо наших інтересів і щодо наших цілей.

Він підкреслив, що в 1942-1944 рр. керівники українського визвольного підпілля сформулювали єдино реально на той час лінію політики чи радше стратегії, а саме — відмежування як від німецької, так і більшовицької сторін фронтів і сконцентрування зусиль на зміцненні власних сил для забезпечення національних інтересів України. Згідно з доповідачем, «це була єдина в історії організованого українського націоналізму ставка на власні сили — політика третього виходу». Він пропонує і в теперішніх умовах не зв'язувати справу визволення України з зовнішньою допомогою чи інтервенцією, але прийняти таку саму позицію — політику власної сили чи політику «відсторонення» (дисенгейджмент) або ще інакше — політику третього виходу.

Д-р Іван Л.-Рудницький в пер-

ший, історичний, частини своєї доповіді розглянув минулий досвід української зовнішньої політики, а в другій говорив про сучасний стан і завдання. В обох частинах за визначний пункт брав думки і тези Р. Рахманного або критикував його погляди. Відмічаючи значення історичного досвіду і традиції, він підкреслив, що хоч історія не дає готових формул та розв'язок, бо кожна ситуація в певному сенсі є нова, неповторна і сучасні труднощі треба переборювати, виходячи з реальних факторів сучасності, все таки тільки суспільство і його провідні верства, які закорінені в досвіді минувшини можуть бути дозрілі для цього завдання. Найбільшою хибкою Р. Рахманного є неісторичність його мислення. В нього занадто багато чорних красок у представленні і характеристики досвіду нашого суспільства в області зовнішньої політики. І. Лисяк-Рудницький хоче пояснити це «оунівською традицією доповідача». Це стосується також його основної тези — «орієнтація на власні сили».

Від себе співдоповідач пропонує інший підхід і методу в оцінці нашого досвіду: «Петлюра і Петрушевич, Коновалець і Грушевський, Скоропадський і Скрипник — це все наш спільний досвід, наша спільна відповідальність і наші спільні досягнення. Підпілля часів другої світової війни також має місце в цьому нашому колективному досвіді, але це тільки одна позиція поруч з іншими». Крім того, І. Л.-Рудницький уважає, що протиставлення «орієнтації на сторонню допомогу» і «орієнтації на власні сили» є фальшиве та наївне; власні сили завжди потрібні, але в практичній політиці необхідно сполучати «орієнтації» з критицизмом і певною еластичністю, якщо не хочемо засудити себе на постійну ізоляцію. Помилкою є також пропозиція нашого «дисенгейджменту» й «непов'язаности з ідеологічними блоками», тобто своєрідного українського неутралізму. В радянських умовах це можливо хіба в підпіллі, а в західному світі, хоч це й мож-

ливе, то чи доцільне? Це властиво відмова від політики, бо це відмова від намагання впливати на думання Заходу. І друге зауваження — в політиці, як і в особистому житті, часто не можна реалізувати всіх цілей нараз. Часто треба вибирати між різними можливостями і, вибираючи одну, треба платити за вибір втратою менше важливого.

Щодо сучасного стану і завдань доповідач вважає, що нереальним є займатися справами, на які ми не маємо жадного впливу, як, наприклад, нуклеарне роззброєння та встановлення демілітаризованої зони. «Політика з позиції власної сили для нас не можлива, бо ми є слабі. Отже мусимо провадити політику з позиції слабости». Наше найбільше обтяження — це наша ізоляція. Звідси перше завдання нашої політики — вихід з ізоляції. Для цього потрібне максимальне зусилля, щоб для українства здобути позицію партнера і співника тих великих сил, що діють у світі.

Доповідач погоджується з Р. Рахманним щодо стану кризи української політичної думки, браку концепції і плянів. Наше суспільство взагалі перестало мислити політичними категоріями. В УРСР повинні бути намагання збільшити вагу УРСР і наближувати її до позиції сателітних держав. Але це вже є концепція — децентралізація. Для цього могла б бути деяка шанса. Зрештою, якщо не вірити в близькість війни і в заміну більшовицької системи революційним шляхом, то єдиний шлях — еволюція і перебудова системи. Але чи так мислять українські діячі на Україні і чи можлива мирна демократизація комуністичної системи — це відкриті питання. Коли ж мова про українців у діяспорі, то «щоб мати шанси на успіх, політика української діяспори мусить бути побудована на ідеологічних заложеннях західного лібералізму. Це не значить ідентифікування з конкретними посушеннями урядів західних держав щодо України і щодо Східної Ев-

ропи. Тут немає ніякої моральної дилеми, бо ліберальна демократія дозволяє опозицію і критику».

Скромні конкретні завдання І. Л.-Рудницький сформулював у таких точках: 1) намагання вирвати Україну і українську справу з ізоляції, впливаючи на західний світ; 2) допомагати Україні — критикою, викриванням злочинів режиму; 3) розвивати чи допомагати розвиткові наукової діяльності.

Доповідачі і їхні доповіді різняться, як у самій настанові і підході до питань української політики, так і у висунених ними концепціях та пропозиціях. Підбираючи так доповідачів, організатори уможливили те, що Микола Лебедь, відкриваючи конференцію, накреслив як її мету — всесторонньо аналізувати політичне минуле та сучасне українського народу і на їхньому тлі пробувати знайти шлях для політичної дії, яка була б незалежною від сторонніх впливів, виходила б виключно з інтересів нашого народу, не була б кон'юнктуральною і відірваною від міжнародного укладу сил.

В дискусії взяли участь: Р. Ільницький, В. Новицький, проф. Приходько, Є. Стахів, д-р В. Нагірний і д-р Филишчак.

Повертаючися ще раз до згаданої нами на початку теми конференції, нам здається, що варто було окреслити її скромніше і тим самим реалістичніше. Оскільки в сьогоднішніх умовах УРСР не веде і не може вести ніякої української зовнішньої політики, а українці поза Україною, як це ствердив і сам д-р Р. Рахманний, «не можуть здійснювати практичну дипломатичну діяльність, бо вони супроти чужоземних державних чинників не є реальною довірною стороною», то ідеться властиво про те, щоб устійнити завдання українства на сьогодні і зробити на Заході (і не тільки на Заході) ідею української незалежності сприйнятною та реальною, здобути прихильність для цієї ідеї. А, крім цього — сприяти 1) розвиткові самостійного політичного мислення українців по обох боках залізної завіси і 2) розширенню прав народу в сьогоднішній УРСР. Якщо до цієї трудної діяльності назва «зовнішня інформація» не цілком підходить, то вона все таки ближча і менше претенсійна, ніж назва «зовнішня» чи «міжнародна політика».

О. Д.

Спадщина акад. Олександра І. Білецького

Після смерті видатного і всестороннього історика літератури, літературознавця і критика академіка Олександра Івановича Білецького, що помер 1961 року, залишилася велика літературна спадщина, що охоплює понад 500 друкованих наукових праць і, крім того, багатий архів з закінченими, але ще не опублікованими працями, текстами доповідей і виступів, стенограмами лекцій та іншими матеріалами. Частина наукового доробку була опублікована ще за його життя двома томами в Держлітвидаві 1960 року п. н. «Від давнини до сучасності». Тепер, як інформує

«Радянське літературознавство» (2, 1963), відділ текстології і наукових видань художньої спадщини Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР приготував до друку п'яти томне видання вибраних праць акад. О. І. Білецького з його наукової спадщини в галузі історії і теорії літератури і літературної критики. Охоплюватиме це пляноване видання понад 150 досліджень, статей і матеріалів, упорядкованих за тематичним принципом. До першого тому увійдуть дослідження Білецького про давню українську літературу, між ними «Зародження драматичної літератури на Ук-

раїні», «Перекладна література візантійсько-болгарського походження» (1946), «Слово о полку Ігореві та українська література XIX-XX ст.» (1959) та ін. В другому тому будуть зібрані праці про клясичну українську літературу, — Когляревського, Шевченка, Франка та інших, в тому числі синтетично-історіографічні праці Білецького 1959 року «Українська література серед інших літератур світу» і «Шляхи розвитку дожовтневого українського літературознавства». Третій том охоплюватиме нариси, статті і рецензії про українських радянських письменників і, в дру-

гій частині, праці Білецького з теорії літератури, серед них широко відомі свого часу «В майстерні художника слова» (1923) і «Проблема синтезу у літературознавстві» (1940). До четвертого тому увійдуть статті про російську літературу й українсько-російські літературні зв'язки, а до п'ятого — дослідження про літературу давнього Сходу, праці з античної літератури, доби Відродження й інші, як і статті й нариси про сучасну літературу Заходу. Ціле видання буде попереджене статтю акад. М. Гудзія. У п'ятому тому буде опублікована повна бібліографія праць О. Білецького.

«Раз написали — сім раз помилились»

В окремії рецензії, надрукованій мин. року на сторінках «Сучасности» вже була мова про неохайне трактування українського матеріалу і про кричущі неточності, що ними рясніє започаткована в Москві «Краткая Литературная Энциклопедия». Показовою ілюстрацією цих неточностей можуть бути й факти, наведені В. Олійником в його репліці до київської «Літературної України» (надрукована в числі з 30 квітня ц. р.), що її передруковано без ніяких змін на цьому місці.

«Мені довелося недавно побувати на Чернігівщині, на батьківщині відомого українського письменника Степана Васильченка. У місцевому краєзнавчому музеї я звернув увагу на розділ, присвячений письменнику-землякові, і був здивований багатьма фактичними помилками.

«У відповідь на мої зауваження директор музею авторитетно послався на найновіше джерело, звідки були взяті ці відомості. Ним виявилась «Краткая Литературная Энциклопедия», т. I, М., 1962, стор. 870, ст. «Васильченко».

«Зважаючи на те, що в бібліографії до цієї теми в «КЛЭ» названа і моя стаття, я визнав своїм обов'язком вказати на помилки. Коли, при-

пустимо, те, що жодним словом не згадано тут про цикл кращих оповідань С. Васильченка «Осінні новели», присвячений революції 1905 року, можна ще пояснити вимогами енциклопедичної стислоти, то чим можна виправдати неточності в датах?

«Спростовуючи деякі з них, необхідно відзначити, що писати Васильченко почав не в 1900 році, а значно раніше, про що він сам згадує в своїх автобіографічних записках, і в пресі його перші твори з'явилися в 1903, 1909 роках, а не в 1910. Неправильно вказані дати опублікування «Мужицької арифметики» (не 1911, а 1910), написання «Осетинських казок» (не 1912, а 1911). Та ще більш прикро, що не можна вірити не тільки датам, але й вказівкам на зміст деяких творів. Так, у статті є посилання на новелі «Свекор» і «Басурмен», які нібито розкривають «тяжке становище сільської школи». Насправді ж це оповідання зовсім про інше, до речі, про дітей дошкільного віку.

«Неприпустимо, звичайно, в такому спеціальному виданні плутати жанри біографії і біографічної повісті. В статті написано, що в останні роки життя Васильченко «працював над біографією Т. Г.

Шевченка (не закінчена). Перша частина її (повість „В бур'янах”...)). А треба б: „...працював над повістю про Шевченка, закінчена тільки перша частина „В бур'янах”». І на-решті, неправильно перекладено назву п'єси «На перші гулі». Треба

не «На первой гулянке», а «На пер-вую гулянку».

«Головна причина цих помилок насамперед у тому, що матеріал писав або рецензував не спеціаліст. А в результаті цього читачі дістали дезінформуючу статтю».

75-річчя проф. Олександра А. Назаревського

Наукові кола Києва відзначили недавно, як повідомляють В. І. Крекотень та М. М. Павлюк в «Радянському літературознавстві» (2, 1963), 75-річчя видатного українського філолога й дослідника давньої української літератури, професора Київського університету Олександра Андріановича Назаревського. Ювілят — єдиний майже з-поміж учнів покійного акад. Володимира Перетца, спеціалістів у галузі давньої літератури, що не тільки перетривав період репресій 30-их рр., але й весь час залишався на Україні, продовжуючи, правда, здебільша російською мовою, свою наукову працю, що її він почав понад півстоліття тому. «Наукові інтереси О. А. Назаревського, — пишуть автори повідомлення, мабуть, його учні, — зосереджуються головним чином у галузі давніх східнослов'янських літератур. Розшуки, облік, науковий опис, бібліографія, вивчення і видання пам'яток старовинної писемності — філологічні підвалини історії літератури — завжди перебувають у центрі його уваги. Особливо видатні його заслуги в справі дослідження стародавнього оповідного письменства: О. А. Назаревський уточнив репертуар дав-

ньої української повісти і розробив докладну програму її вивчення, взяв на облік повістеві тексти київських рукописних сховищ, зібрав і систематизував бібліографію давньої східнослов'янської повісти і, нарешті, дав зразки оригінального наукового аналізу оповідних пам'яток». Його перу належить ряд праць про «Слово о полку Ігореві» і важливих досліджень про проблему взаємозв'язків між давньою літературою і фолкльором. Цікавиться Ол. А. Назаревський також і новою українською літературою: співпрацював над академічним виданням творів Т. Шевченка ще в 1939 році й опублікував деякі невідомі тексти творів М. Коцюбинського та В. Самійленка. Як дуже добрий знавець гоголівських рукописів, О. А. Назаревський брав активну участь у підготові академічного видання творів М. Гоголя. Йому належать ґрунтовні описи пушкінських матеріалів, що зберігаються в рукописних сховищах Києва. Серед його наукових праць, перша із яких з'явилася ще 1907 року, є також дослідження з історії української літературної мови, фолкльору й історії культури.

Славістика в Українській РСР

У всесоюзній конференції з питань слов'янської філології, що відбувалася заходом Ленінградського державного університету в Ленінграді 17-22 грудня 1962, взяли участь літературознавці і лінгвісти з багатьох міст СРСР. Відкриваючи кон-

ференцію, керівник секції лінгвістів професор Б. О. Ларін з Ленінграду відзначив, що «інтенсивність розвитку славістики в Українській РСР на сьогодні вища, ніж в інших республіках» СРСР. На засіданнях секції літературознавців, що нею

керував М. І. Кравцов з Москви — головний доповідач на тему «Слов'янські літератури і світовий літературний процес», були прочитані також українські доповіді, серед них доповідь видатного українського літературознавця і шевченкознавця з Ленінграду Ієремії Я. Айзенштока на тему «Слов'янські зв'язки

українських поетів-романтиків», А. З. Дуна з Ленінбаду на тему «Василь Стефаник і російська література» та В. І. Шевчука з Києва «Головні проблеми українсько-чеських літературних зв'язків на сучасному етапі». Конференція вирішила відбутися наступну нараду славістів на Україні в 1965 році.

Цікаве дослідження про датування листів Марка Вовчка

Интересну роботу про листи Марка Вовчка п. н. «Деякі принципи датування листів Марка Вовчка» опублікувала в «Радянському літературознавстві» (ч. 2, березень-квітень 1963, стор. 98-103) молода, але солідна радянська дослідниця біографії і творчості Марка Вовчка О. О. Білявська. Для епістолярної спадщини письменниці, яка, як відомо, не любила не тільки ставити дат на своїх листах, але й навіть їх підписувати, чим дратувала не раз своїх адресатів, робота

О. О. Білявської дуже важлива, бо вона встановлює можливість датування окремих груп листування Марка на підставі біографічних даних і фактів. У вступі до своєї праці авторка відзначає велику роботу, що її провів у датуванні листів Марка Вовчка відомий український літературознавець і видавець творів і листування письменниці проф. Олександр Дорошкевич, репресований у половині 1930-их років і потім реабілітований.

70-річчя Олександра Дейча

Статтями і згадками здебільша в літературній пресі відзначено в травні ц. р. 70-річчя з дня народження і 50-річчя літературної діяльності відомого перекладача, історика літератури і літературного критика Олександра Йосиповича Дейча. Коротку статтю про нього надрукував А. Макаров у київській «Літературній Україні» від 14 травня ц. р., і ще коротшу згадку Максима Рильського про Ол. Дейча помістила московська «Літературная газета» з цієї ж дати.

Біографія і літературна діяльність О. Й. Дейча характеристична тим, що він належить до довгого ряду тих уродженців України, що, переїхавши у Москву, віддали і своє перо і свій талант російській літературі. Як 17-літній студент Київського університету О. Й. Дейч уже в 1914 році опублікував свій пе-

реклад «Балюди Редінгської тюрми» О. Вайлда і за теми своїх дальших праць обирав такі, як міт про Прометея, тип Дон Жуана у світовій літературі, історія доктора Фавста та ін. На Україні О. Й. Дейч перебув також революцію і в 1919 році працював керівником репертуарної секції у Всесоюзному театральному комітеті, організував фронтові та залізничні трупі, видав художньою частиною київських театрів. Восени 1925 року переїхав до Москви, де став завідувачем закордонних відділів журналів «Огонек» та «Прожектор» і згодом у журналі «За рубежом». Водночас із цим почав широку перекладну і літературознавчу працю, публікуючи ряд статей і монографій здебільша про постаті західної літератури, особливо ж про Гайне.

При цьому О. Й. Дейч не поривав зв'язків з українською літературою, публікуючи написані тенденційно, згідно з режимними настановами статті про Шевченка і передмови до російських та інших чужомовних

видань його творів, як також нарис про інших українських письменників. Перу О. Й. Дейча належить також опублікована 1962 року у Москві книжка про Лесю Українку «Ломикамінь».

Шевченкові «Українські дівчата» в Києві

«Літературна Україна» з 10 травня ц. р. вмістила повідомлення Катерини Дорошенко від керівництва Державного музею ім. Т. Шевченка про передачу цьому музеєві малюнка-офорта Т. Шевченка «Українські дівчата», який досі знаходився в Москві, у приватній збірці. На малюнку дарчий напис червоним олівцем рукою Шевченка: «Катерини Алексеевни Северцовой на па-

мять Т. Шевченко. 29 марта 1858». Катерина Олексіївна була сестрою видатного російського вченого-зоолога і зоогеографа Миколи О. Северцова, що з ним познайомився Шевченко в Петербурзі, повернувшись із заслання. Передала цей малюнок Музеєві Т. Шевченка наукова співробітниця Зоологічного музею при Московському державному університеті Ангеліна М. Судилівська.

Ад календас грекас

Виступи М. Рильського «Хто ж видасть „Енеїду“ Вергілія в українському перекладі?» в київській «Літературній Україні» з 26 жовтня 1962 і П. Чаговця «Дайте дорогу світовій літературі» в цій же газеті з 7 грудня м. р. чекали на реакцію офіційних радянських чинників майже цілого твіроку. Щойно 5 квітня 1963 ця ж «Літературна Україна» надрукувала лист В. Білозуба, начальника Головополіграфвидаву міністерства культури УРСР, в якому він виправдується, що «за післявоєнні роки видавництва України випустили ... близько 60 назв творів класиків світової літератури». Водночас із цим В. Білозуб задекларує «імпозиантний» перспективний плян випуску літератури Держлітвидаву України на ... 1964-1967 роки, в якому «передбачено»

видання «таких творів, як „Іліяда“ Гомера, „Божественна комедія“ Данте, „Декамерон“ Боккаччо, твори Шекспіра в чотирьох томах, „Робінзон Крузо“ Дефо, „Мандри Гулівера“ Свіфта та ряд інших». Щодо видання «Енеїди» Вергілія, переклад якої вже давно готовий, то В. Білозуб обіцяє великодушню, що «Головополіграфвидав зобов'язав Держлітвидав УРСР включити цей твір до перспективного пляну випуску літератури» на ... 1964-1967 рр. Якщо шримлянутися ближче до цього «перспективного пляну», то він цілком неперспективний, бо більшість названих творів уже були видані останніми роками, а на видання таких творів як «Енеїда» чи «Іліяда» треба чекати ще багато років.

Боккаччо в Ужгородському радіо

Наприкінці березня ц. р. окрема програма в Ужгородському обласному радіо була присвячена дискусії в справі Джованні Боккаччо і його «Декамерона». Приводом до

цієї дискусії була здійснена в цьому ж радіо в 650-річчя з дня народження цього письменника італійського Ренесансу радіопередача із читанням новель з «Декамерона».

Проти цієї радіопередачі запротестував гостро якийсь «товариш Насонов» з Мукачєва, засуджуючи при цьому усю творчість Боккаччо і дораджуючи не порпатися в смітниках минулих епох. На думку Насонова, непристойні твори Боккаччо придатні хіба тільки на розвагу для усяких стиляг, паразитів й інших людей, що перебувають під розкладовим впливом Заходу.

Щоб заперечити і спростувати такі «неправильні думки» Насонова, який, мовляв, у своїх поглядах не одинокий, керівництво Ужгородсь-

кого радіо викликало спеціального доповідача з Ужгородського державного університету, щоб він поінформував авторитетно слухачів радіо про важливу роллю великих майстрів слова у вихованні радянського народу — будівників комуністичного ладу і зокрема про Джованні Боккаччо і значення та вагу його творів. Цитуючи Леніна й інших клясиків марксизму, доповідач доводив, що Боккаччо був видатним критиком фєвдального ладу і рішучим противником Католицької Церкви і її слуг.

Померла Марійка Підгірянка

В половині травня 1963 померла в селі Рудно біля Львова на 82 році життя західньоукраїнська письменниця Марійка Підгірянка, відома зокрема своїми творами для дітей, збіркою поезій «Відгуки душі» (1908) і написаною під час першої світової війни поемою з життя українських втікачів у Імюнді п. н. «Страдниця». Справжнє її прізвище було Марія Домбровська. На-

роджена 29 березня 1881 в селі Білі Ослави на Станіславщині, вона закінчила 1900 року учительську семінарію і з того часу цілих сорок років працювала вчителькою по українських, здебільша гуцульських селах. В останні роки, живучи на пенсії, виступала вряди-годи із своїми віршами у львівських часописах і журналах.

бкр

У видавництві «Пролог» вийшла з друку і поступила в продаж

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

Упорядкування, вступна стаття й біографічні довідки

І в а н а Кошелівця

Книга має 368 стор. і містить вибір з поезії, прози і критики 25 авторів.

Ціна 2,95 ам. дол. або рівновартість в іншій валюті. В Німеччині — 10 нім. марок.

Замовляти у видавництві журналу «Сучасність».

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІ

Хто такий Бедвін Сендс?

В «Сучасності» ч. 3 (27) вміщено бібліографічну замітку Р. Рахманного п. н. «Українське питання в Англії 50 років тому», де обговорюється книжка «Україна», написана Бедвіном Сендсом, якого названо «англієм», і де сказано, що він написав книжку як «лекції», виголошені на замовлення Українського комітету. Виглядало б, що це був якийсь англійський науковець.

Але ви марно шукали б відомостей про цього «англійського науковця» у Великій британській енциклопедії, бо Бедвін Сендс — це тільки псевдонім журналіста єврейського роду, Джорджа Рафаловича

(1880-1958), дуже прихильно наставленого до справи українського національного та політичного відродження. До першої світової війни він побував у Галичині, де й зібрав матеріали для своєї книжки. Вона справді була однією з перших українських ластівок в англійській політичній літературі, а властиво першою, де точніше та докладніше висвітлено українську національну проблему.

Надіюся, що ці відомості будуть цікаві передусім для читачів журналу «Сучасність».

Євген ОНАЦЬКИЙ (Буенос-Айрес)

У видавництві журналу «Сучасність» можна замовити такі книжки:

о. Іван Гриньох

СЛУГА БОЖИЙ АНДРЕЙ — БЛАГОВІСНИК ЄДНОСТИ

Ціна примірника — 3 ам. дол. або рівновартість в інших валютах. У Німеччині — 10 нім. марок.

о. Іван Гриньох

ВСЕЛЕНСЬКИЙ СОВОР ВАТИКАНСЬКИЙ II

Ціна примірника — 0,75 ам. дол. або рівновартість в інших валютах. У Німеччині — 2,50 нім. марок.

Дмитро Соловей

УКРАЇНСЬКА НАУКА В КОЛОНІАЛЬНИХ ПУТАХ

Ціна примірника — 1,50 ам. дол. або рівновартість в інших валютах. У Німеччині — 5 нім. марок.

З М І С Т

Василь Барка. Замовляння	3
Олекса Ізарський. Ранок	4
Богдан Кравців. Видавництво «На горі» і його творці	53
Емануїл Райс. Про людську вартість особи мистця	59
Стефан В. Козловський. Польща та її сусіди	63
Кирило Митрович. «Мир на землі»	73
Дарія Ребет. Те, що зустрічалось по дорозі	78
Євген Онацький. По похилій площі	89
Критика і бібліографія. «Горе і радість в Шевченковому житті» (Дмитро Чуб) — Жінка в хореографії (от)	114
Нотатки. «Українська міжнародна політика з позиції власних сил» (О. Д.) — Спадщина акад. Олександра І. Білецького. «Раз написали — сім раз помилились». 75-річчя проф. Олександра А. Назаревського. Славістика в Українській РСР. Цікаве дослідження про датування листів Марка Вовчка. 70-річчя Олександра Дейча. Шевченкові «Українські дівчата» в Києві. Ад календас грекас. Боккаччо в Ужгородському радіо. Померла Марійка Підгірянка (бкр)	117
Лист до редакції (Євген Онацький)	127

Адреси наших представників

- Австралія:** Fokshan Library
& Book Supply
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.
- Аргентина:** Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires
- Велико-
британія:** Ing. Jaroslaw Hawryliw
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.
- Канада:** I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.
- США:** G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14b
New York 25, N. Y.
- Франція** M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern
- Швеція:** Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postcheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одво число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шмд.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентина	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуеля	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	гул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	мк.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швейцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Появилось 7 (69) число

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за липень 1963

Держава і право — Комуністична партія України — Народне господарство — Промисловість — Наука — Література — Мова — Преса і видавництва — Охорона здоров'я — Побут — Зв'язки з закордоном — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1.50 дол.; річна передплата (12 чисел) — 15 дол., два роки — 25 дол., три роки — 30 дол.

АДРЕСА: „PROLOG”

875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

